

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**AHMED MİDHAT'IN "MÜDÂFA'A 3: HİRİSTİYANLIĞIN MÂZÎSİ, HÂLİ,
İSTİKBÂLİ" ADLI ESERİNİN DİNLER TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

Esmâ ÖZGEN

BURSA 2023

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**AHMED MİDHAT'IN "MÜDÂFA'A 3: HİRİSTİYANLIĞIN MÂZİSİ, HÂLİ,
İSTİKBÂLİ" ADLI ESERİNİN DİNLER TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

Esmâ ÖZGEN

**Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR**

BURSA 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda **701921006** numaralı **Esmâ ÖZGEN**'in hazırladığı "**Ahmed Midhat'ın Müdâfa'â 3: Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli Adlı Eserinin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, .../...../20.... günü ..... - ..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının ..... (başarılı/başarısız) olduğuna ..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ekber Şah AHMEDİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

..../..../ 20...

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Ahmed Midhat’ın Müdâfa‘a 3: Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli Adlı Eserinin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**” başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntuların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Esmâ ÖZGEN

Öğrenci No: 701921006

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Dinler Tarihi Yüksek Lisans

Statüsü: Yüksek Lisans Dönemi

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tez Başlığı / Konusu: “**Ahmed Midhat’ın Müdâfa‘a 3: Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli Adlı Eserinin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ..... sayfalık kısmına ilişkin, .../...../..... tarihinde şahsım tarafından ..... adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % ..... ‘tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Esmâ ÖZGEN
Öğrenci No:	701921006
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Dinler Tarihi yüksek Lisans
Statüsü:	Yüksek Lisans

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR**

ÖZET

Yazar adı soyadı	Esmâ ÖZGEN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim dalı	Dinler Tarihi
Tezin niteliği	<i>Yüksek Lisans Tezi</i>
Mezuniyet tarihi	...../...../20....
Tez danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR

AHMED MİDHAT’IN “MÜDAFAA 3: HİRİSTİYANLIĞIN MÂZİSİ, HÂLİ, İSTİKBÂLİ” ADLI ESERİNİN DİNLER TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu çalışmada Ahmed Midhat’ın *Müdâfa’a* serisinin üçüncü cildi olan *Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli* adlı eseri incelenmektedir. Ahmed Midhat bu eserini Fransız yazar Chateaubriand’ın (Şatobriyan), “İnsanlığın geleceğini Hıristiyanlıkta ve onun Katolik mezhebinden başka yerde bulamam” söylemi üzerine kaleme almıştır. Eser, Chateaubriand’ın iddialarına karşı Hıristiyan kelamcılarının kıyaslarını görmek açısından Hıristiyan kutsal kitabı ve Hıristiyanların muteber saydıkları kaynaklar kullanılarak oluşturulmuştur. Çalışma giriş ve iki bölümden teşekkül etmiştir. Birinci bölümde reddiye literatürü ve Ahmed Midhat’ın alana katkıları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Hıristiyan akidesinin temel inanç konuları, Chateaubriand’ın Hıristiyanlıkta bulunduğunu iddia ettiği kanunlar ve Ahmed Midhat’ın eleştirileri ile karşılaştırmaları yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Ahmed Midhat, Chateaubriand, Reddiye, Teslîs, Zelle, Ahlâk Kanunu, Siyaset Kanunu, Şefkat, Hürriyet, Eşitlik, Kardeşlik

ABSTRACT

Name & surname	Esmâ ÖZGEN
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Philosophy and Religious Science
Branch	The History of Religions
Degree awarded	<i>Master in Art</i>
Date of degree awarded	...../...../20....
Supervisor	Dr. Süleyman SAYAR

EVALUATION OF THE WORK AHMED MIDHAT'S "DEFENSE 3: PAST, PRESENT, FUTURE OF CHRISTIANITY" IN TERMS OF RELIGIONS HISTORY

In this study, the work titled *Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli* (The Past, Present, and Future of Christianity) by Ahmed Midhat, which is the third volume of the Müdâfa‘a series and based on the statement of French writer Chateaubriand, "I cannot find the future of humanity anywhere but in Christianity and its Catholic sect." is examined. The work is approached by utilizing the Christian holy book and the sources considered authoritative by Christians, due to the need to observe the comparisons of Christian theologians against Chateaubriand's claims. Our study consists of an introduction and two other sections. The first section focuses on the literature of refutation and Ahmed Midhat's contributions to the field. The second section covers the fundamental beliefs of the Christian faith, the laws claimed to exist in Christianity by Chateaubriand, and Ahmed Midhat's criticisms and comparisons.

Keywords:

Ahmed Midhat, Chateaubriand, refutation, Trinity, Zelle, Moral Law, Political Law, Compassion, Liberty, Equality, Fraternity.

ÖNSÖZ

Tarihteki dinlerarası mücadelelere bakıldığı zaman çoğu kez din mensuplarının birbirlerini tanımamalarından kaynaklandığı görülür. Bir din mensubu öncelikle kendi dinini, sonra diğer dinleri bilirse/tanırsa yaşanabilecek olumsuzluklar büyük ölçüde azalır, hatta ortadan kalkabilir. Dolayısıyla çeşitli din mensupları arasındaki hoşnutsuzluklar, nefret ve düşmanlıklar önlenabilir. Bu bağlamda dinlerarası ilişkilerin/dinlerarası diyalogun büyük önemi vardır. Diyalog kavramı pek tabiidir ki öncelikle din mensupları arasındaki ilişkilerin iyi yönde seyretmesini ifade eder. Bunu doğrulayan güzel örnekler nadir de olsa rastlanır. Ancak menfi örnekler, olumsuz tablolar çok daha fazladır.

19. yy. Osmanlı Devleti'ne baktığımızda, Tanzimat sonrası itibariyle gayrimüslimler ve Müslümanlar eşit sayılmıştır. Gayrimüslim tebaaya her türlü hak tanınmış, inanç ve fikir özgürlüğü verilmiştir. Ancak Hıristiyanlar bu özgürlüğü suistimal ederek misyonerlik faaliyetlerini arttırmış, özellikle eğitim alanında kendi öğretilerini halka aşlamaya çalışmışlardır. Hıristiyanlığı yaymak amacıyla Türkçe eserler kaleme almışlar ve ücretsiz İnciller dağıtmışlardır. Neticede 19. yüzyılda misyonerlik faaliyetleri hız kazanmış ve bu bağlamda yazılan reddiyeler içerik olarak zenginleşip sayı olarak artmıştır.

Bu dönemde pek çok hakikatperver gibi İslâm'ı müdâfa'a amacıyla reddiye kaleme alanlardan birisi de Ahmed Midhat'tır. O, yapılan bu faaliyetlere sessiz kalmamış, eserinde onların inanç ve iddialarına eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştirilerinde Hıristiyanların muteber saydıkları kitapları kullanmış olması ise önem arz etmektedir. Yapılan bu çalışmada Ahmed Midhat'ın Hıristiyan inançlarına getirmiş olduğu eleştiriler ve mantikî deliller inceleme konusu yapılmıştır. Ayrıca Fransız yazar Chateaubriand'ın (Şatobriyan) Hıristiyanlıkta olduğunu söylediği ahlâk ve siyaset konuları üzerinde de durulmuştur.

Çalışmalarım süresince anlayışı ve yardımlarını esirgemeyen ve her daim ulaşım desteğini alabildiğim kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Sayar'a, lisans yıllarımdan itibaren bir abla gibi her daim yanımda olup beni destekleyen ve ilerlemem için beni cesaretlendiren, ilmi birikiminden faydalandığım kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda Şengül'e, beni daima motive ederek yardımlarını esirgemeyen ve kıymetli

zamanlarını ayırıp beni destekleyen arkadaşlarım Çağlanur İyibil ve Sultan Koca'ya, özellikle tezimin yazım sürecinin bütün aşamalarında hep yanımda olup yorgunluğuma ortak olan fedakâr arkadaşım Hande Fidan'a, her zaman beni destekleyen ve bana güven duygusunu yaşatan, benim için her türlü fedakârlığı yapan, teşviklerini sürekli hissettiğim biricik aileme teşekkürü borç bilirim.

Esmâ ÖZGEN

Bursa 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
Yöntem ve Kaynaklar	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN - HİRİSTİYAN REDDİYE GELENEĞİ VE AHMED MİDHAT EFENDİ

1. Reddiye Geleneğine Bir Bakış	5
2. Ahmed Midhat'ın Yaşadığı Dönemde Yazılmış Reddiyeler	8
2.1. İzhârü'l-Hak	9
2.2. Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye	10
2.3. Reddû'l-Hilâf fi Fasli'l-İhtilâf	11
2.4. Şemsü'l-Hakîka / Ziyâu'l-Kulûb	11
2.5. İncîl ve Salîb	12
2.6. Hulâsatü'l-Kelâm fi Tercîhi Dîni'l-İslâm	13
2.7. Nuru'l-Hüdâ li men İstehdâ	13
2.8. Burhânü'l-Hüdâ fi Reddi Kavli'n-Nasâra / er-Risâletü's-Samsamiyye / İzâhu'l-Merâm fi Keşfi'z-Zalâm.....	14
2.9. Kitâbu'l-Fârik Beyne'l-Mahlûk ve'l-Hâlik.....	14
2.10. Muhtasaru'l-Ecvibeti'l-Celiyye li Dahzı'd-Daa'vâti'n-Nasrâniyye	15
2.11. Kitâbü's-Seyfi's-Sakîl fi'r-Reddi 'alâ Risâleti'l-Burhâni'l-Celîl	15
2.12. el-Fâsıl beyne'l-Hakkı ve'l-Bâtıl	16
2.13. Beyânü'l-Hak	16
2.14. İkâzu'l-Mü'minîn fi Reddi's-Salîbiyyîn	16
2.15. Kitâbu'l-Ecvibeti'l-Fâhira 'ani'l-Es'ileti'l-Fâcira	16
3. Ahmed Midhat'ın Hayatı ve Eserleri	17
3.1. Hayatı ve Eserleri.....	17
3.2. Dinler Tarihi Açısından Çalışmaları ve Reddiyeleri.....	19
3.2.1. Müdâfa'a 1	22

3.2.2. Müdâfa‘a 2: Müdâfa‘a’ya Mukâbele ve Mukâbeleye Müdâfa‘a	22
3.2.3. Müdâfa‘a 3: Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli	23
3.2.4. İstibşâr	24
3.2.5. Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvve-i Muhammediyye	24
3.2.6. Nizâ-ı ‘İlm ü Din / İslâm ve ‘Ulûm	24
3.2.7. Târîh-i Edyân	25

İKİNCİ BÖLÜM

AHMED MİDHAT'IN "MÜDÂFA'A 3: HİRİSTİYANLIĞIN MÂZİSİ, HÂLİ, İSTİKBÂLİ" ADLI ESERİNDE HİRİSTİYANLIKLA İLGİLİ GÖRÜŞLER VE TARTIŞMALAR

1. Temel Meseleler	27
1.1. Zelle	27
1.2. Teslîs	32
1.3. Akıl ve Nakil	36
2. Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli ve İstikbâli Meselesi	37
2.1. Ahlâk Kanunu	37
2.1.1. İslâmî Literatürde Ahlâk	37
2.1.2. Hıristiyan Teolojisinde Ahlâk	41
2.1.2.1. Chateaubriand’a Göre Ahlâk Kanunu	44
2.1.2.2. Muallim Chassebœuf’e Göre Şefkat	45
2.1.2.3. İncil Ahlâkı	47
2.1.2.4. Ahlâk Kanununun Hıristiyanlığa Etkisi	52
2.1.3. Karşılaştırma	59
2.2. Hıristiyanlık ve Siyaset	62
2.2.1. Chateaubriand’ın Siyaset Anlayışı	62
2.2.2. Hıristiyanlıkta Hürriyet, Eşitlik ve Kardeşlik	66
2.2.3. Karşılaştırma	69
SONUÇ	70
KAYNAKÇA	73
EKLER	83

KISALTMALAR

Bk.	: Bakınız
Galatyalılar	: Pavlus'tan Galatyalılar'a Mektup
Romalılar	: Pavlus'tan Romalılar'a Mektup
1. Korintliler	: Pavlus'tan Korintliler'e Birinci Mektup
Lat.	: Latince
MS	: Milattan Sonra
d.	: Doğum
v.	: Vefat
b.	: bin, ibn
yy.	: Yüzyıl
ed.	: Editör
çev.	: Çeviren
bs.	: Baskı
h.	: Hicri Takvim
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
No.	: Numara

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu çalışmada Ahmed Midhat'ın *Müdâfa'a* serisinin üçüncü cildi olan *Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli* adlı eseri incelenmektedir. Ahmed Midhat bu eserini Fransız bir yazar olan Chateaubriand'ın "İnsanlığın geleceğini Hıristiyanlıkta ve onun Katolik mezhebinden başka yerde bulamam" söylemi üzerine kaleme almıştır. Chateaubriand'ın iddiasını içinde barındıran ve isimsiz bir şekilde Ahmed Midhat'a gönderilmiş olan bir mektup, onu bu eseri yazmaya yönlendirmiştir. Bu eseri serinin diğer kitaplarından ayıran nokta, Ahmed Midhat'ın, kendi ifadesiyle "İlk iki ciltte tarih bilgisi vermiş olması, ancak Hıristiyan kelamcılarının kıyas ve içtihatlarını görmenin" gerekliliği sebebiyle bu cildi yazmış olmasıdır. O, eserinde Hıristiyanları temel inanç noktalarının yanı sıra ahlâk ve siyaset kanunları üzerinden eleştirmektedir. Ahmed Midhat, yazmış olduğu bu eserle 19. yüzyılın siyasî, sosyal ve ilmî ortamını aktarmıştır. Onun eserini özgün kılan noktalardan biri de sade bir dil kullanarak halkın eserden faydalanmasını ve yanlış yollara sapmamasını sağlamak istemiş olmasıdır. O, bütün bunları yaparken Hıristiyanların kendi kaynaklarını kullanarak cevaplar vermiştir. Bahsini ettiği konularda bir yandan Hıristiyanlara eleştiriler yöneltirken diğer yandan İslâm'ı yüceltmeyi de ihmal etmemiştir.

Ahmed Midhat'ın Hıristiyanlığa karşı yazmış olduğu eserler günümüze kadar pek çok akademik çalışmanın¹ konusu olurken *Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli* adlı eserine sadece kısaca değinilmiştir. Bu çalışmamızda Ahmed Midhat'ın adı geçen eseri ilk defa derinlemesine incelenmiştir.

---

¹ Yuşa Yumak, *İslâm-Hıristiyan Polemiği Açısından Ahmed Midhat Efendi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001; Elif Karayel, *Dinler Tarihi Açısından Ahmed Midhat Efendi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002; Sema Ermiş, *Ahmed Mithat Efendi'nin Niza-ı İlm ü Din Eserinde Din-Bilim İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004; Hasan Özarslan, *Ahmet Mithat Efendi'nin "Müdâfa'a" (Birinci Kitap) Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011; Kübra Cengiz, *Ahmed Midhat Efendi'nin Havarilerle İlgili Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; Enes Köse, *Ahmed Midhat Efendi'nin Tadrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; Zehra Sezgin, *Ahmet Midhat Efendi'nin Müdâfa'a Adlı Eserinde Hıristiyan Misyonerliğinin Tenkidi*, (Yüksek Lisans Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

B. Yöntem ve Kaynaklar

Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalara bakıldığında, nicel yöntemin yanı sıra nitel yöntemin de kullanıldığını görmekteyiz. Nitel araştırma, bireylerin veya grupların davranış ve düşüncelerini anlayıp betimlemeyi amaçlayan derinlemesine bir araştırma yöntemidir.² Bu çalışma da nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılarak iki bölüm halinde hazırlanmıştır. İlk bölüm Müslüman-Hıristiyan Reddiye Geleneği ve Ahmed Midhat Efendi, ikinci bölüm Ahmed Midhat'ın "Müdâfa'a 3: Hıristiyanlığın Mâzîsi, Hâli, İstikbâli" Adlı Eserinde Hıristiyanlıkla İlgili Görüşler Ve Tartışmalar başlığını taşımaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde öncelikle, 19. yy. da Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin tarihsel arka planının anlaşılması adına kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Akabinde Müslüman-Hıristiyan reddiye geleneğine ilişkin öne çıkan reddiye türü eserler incelenerek betimleyici bir dille ele alınmıştır. Çalışmanın sınırları gereği yalnızca Müslüman yazarların reddiyeleri konu edilmiştir. Söz konusu reddiyelerin analizi ile Ahmed Midhat'ın eserinin yöntem ve muhteva açısından diğer reddiyelerle benzeşen ya da ayrışan yönlerinin daha iyi anlaşılacağı düşünölmüştür. Bu bölüm çalışılırken reddiye literatürünü araştırma ve incelemede Mehmet Aydın'ın *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Konya 1989) isimli eseri temel referans kaynağımız olmuştur.

Nitel araştırmalarda veri toplama genel olarak görüşme, gözlem ve doküman inceleme olarak üçe ayrılmaktadır.³ Veri toplama yöntemi seçildikten sonra yapılacak olan nitel veri analizinde elde edilen veriler genel olarak söylev analizi, doküman analizi, içerik analizi ve betimsel analiz gibi farklı işlemlerle ele alınır.⁴ Biz çalışmamızın ikinci bölümünde doküman analizi ve içerik analizi yöntemlerinden faydalandık. Doküman

---

² Bruce L. Berg - Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Hasan Aydın (Eğitim Kitabevi, 2015), 19; Bilgen Kırıl, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Süirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (17 Haziran 2020), 172.

³ Zeki Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 71; Aylin Buran, "Nitel Araştırmada Veri Toplama", *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz Ve Yaklaşımları*, ed. Fatma Nevra Seggie - Yasemin Bayyurt (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 44.

⁴ Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (24 Aralık 2019), 377.

analizi, ele alınacak olan konu hakkında yazılı belgelerin içeriğini, basılı ve elektronik materyaller kullanarak dikkatli ve sistematik olarak değerlendiren bir yöntemdir.⁵ Bu yöntem, araştırma yapılan konuyla ilgili verileri bulup ayıklamanın ardından anlamlandırma ve değerlendirme yapmakta; son olarak ise verileri sentezleme işlemine tabi tutmaktadır.⁶ Yöntemin işlenişi gereği ilk önce Ahmed Midhat'ın *Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli* adlı eserin Osmanlıca orijinal nüshası tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda İstanbul'da h. 1302 yılında ilk defa *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde 569 sayfa olarak basılan *Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli* adlı eser esas alınmıştır. Nüsha okunarak daha rahat anlaşılması için transliterasyon işlemi gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan metin üzerinde çalışmamızın bir sonraki aşaması için içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. İçerik analizi, varsayım ve anlam çıkarma gayretiyle elde edilen verilerin içeriğine odaklanarak daha dikkatli ve ayrıntılı inceleme yapmayı sağlayan araştırma yöntemidir.⁷ Eser analiz edilerek içeriğinde bulunan başlıkların da yardımıyla bazı temel kategoriler oluşturulmuştur. Bu eser, Ahmed Midhat'ın Hıristiyan inancına yönelik muhalif görüşlerini ele aldığı için söz konusu eleştirileri iki tematik başlık halinde tasnif edilmiştir. Başlıklardan ilki Ahmet Midhat'ın Hıristiyan inanç akidelerine yönelik eleştirilerinden müteşekkildir. İkinci başlık ise Chateaubriand'ın Katolik zihniyet çerçevesinde sunduğu medeniyet tasavvuruna ilişkin Ahmed Midhat'ın eleştirilerini konu etmektedir. Söz konusu eleştirilerin ana teması Hıristiyanların ahlaki ve siyasi tavırlarının bahsedilen medeniyet tasavvuruyla olan uyumsuzluğu üzerinedir. Söz konusu temaları işlerken Ahmed Midhat'ın da eserinde takip ettiği yöntem gereği ilgili konularda sıklıkla Kitab-ı Mukaddes pasajlarına ve gerekli görülen durumlarda Kur'an-ı Kerim ayetlerine yer verilerek İslâmî literatüre müracaat edilmiştir.

---

⁵ Birgül Ulutaş, "Doküman Analizi", *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz Ve Yaklaşımları*, ed. Fatma Nevra Seggie - Yasemin Bayyurt (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 284; Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", 173.

⁶ Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", 175.

⁷ Zeynep Kızıltepe, "İçerik Analizi", *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz Ve Yaklaşımları*, ed. Fatma Nevra Seggie - Yasemin Bayyurt (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 253-254.

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜSLÜMAN - HİRİSTİYAN REDDİYE GELENEĞİ VE
AHMED MİDHAT EFENDİ

1. Reddiye Geleneğine Bir Bakış

Tarihte dinler arasında hem etkileşimler hem de mücadeleler olmuştur. Yaşanan mücadelelerin özünde, temel bir faktör olarak din mensuplarının birbirlerini tanımamaları yatmaktadır. Öncelikle kendi dinini, sonra diğer dinleri bilmek bu çerçevede yaşanabilecek suistimalleri önleyecektir.⁸

Bu hakikati dile getirdikten sonra belirtelim ki, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki teolojik ilişkinin tarihi Kur'an'ın nazil olduğu döneme dayanmaktadır. Kur'an'da, Hıristiyanlarla ilgili pek çok tenkit edici ayetin⁹ bulunmasının yanı sıra ilk tartışma Necran Hıristiyanlarının Hz. İsa'nın tabiatı konusunda Hz. Peygamber'e karşı çıkmaları¹⁰ ile olmuştur.¹¹ Sonrasında yapılan İslâm fetihleriyle İslâm-Hıristiyan etkileşimi artmıştır. Bunun neticesinde iki dinin müntesipleri gerek kendi inancını savunmak gerekse diğer dinin yanlışlarını ortaya koymak için birtakım eserler kaleme almaya başlamışlardır. Klasik İslâm literatüründe; bir düşünce, bir kitap veya bir grubun düşüncelerine yönelik yazılan bu tenkitler genellikle *redd* terimi ile ifade edilmiştir.¹² Tenkit, otantik olanın apokrif olandan ayrılması sanatı olarak ifade edilirken;¹³ reddiye, genelde bir soruyu cevaplandırmak olup özelde bir inanç veya düşünceye karşı cevap vermeyi ifade etmektedir.¹⁴ Bu bağlamda karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarına bakıldığında reddiyeler İslâm'ın ortaya çıkışıyla başlamıştır, denilebilmektedir.

Hıristiyanlar tarafından İslâm'a karşı yazılmış reddiyeler içinde ilk göze çarpan Yuhannâ ed-Dımeşkî'nin¹⁵ eseridir. Bu eser sonrasında yazılacak bütün reddiyeleri etkilemiş ve

---

⁸ Yasin Meral, "Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği", *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı*, ed. Ali İsmail Güngör (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 19.

⁹ Meryem 19/30, Âl-i İmrân 3/50-51, el-Mâide 5/72, el-Bakara 2/75,79.

¹⁰ Konu ile ilgili olarak Bk. Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 2 (1975), 143-149.

¹¹ Âl-i İmrân 3/61.

¹² Fuat Aydın, "İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed B. Mustafa'nın (968/1561) Risâle Fî'r-Redd Ale'l-Yehûd Adlı Risâlesi Üzerine Bir Araştırma", *darulfunun ilahiyat* 31/2 (25 Aralık 2020), 303.

¹³ Şaban Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri 1* (İstanbul: Metinler Matbaacılık, 1991), 59.

¹⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/516.

¹⁵ Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmeyen Yuhanna, iyi eğitim almış bir kilise babasıdır. İkonları savunmanın yanı sıra Hıristiyanlıktaki sapmalarla mücadele etmiştir. Kutsal Kitabı ve patristik öğretiyi sisteme kavuşturması ise yaptığı en önemli işlerdendir. Yazdığı pek çok eser arasından en önemlisi "Bilginin Kaynağı"dır. Bk. Ömer Faruk Harman, "Yuhannâ Ed-Dımeşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/580-582.

İslâm'a karşı olan polemiğin ilk nüvesini oluşturmuştur.¹⁶ Ardından öğrencisi Theodore Ebû Kurre¹⁷, onun delillerini geliştirmiştir. Yine bu dönemde Ammâr el-Basrî (800-870)¹⁸ ve Ebû Râita (v. 829)¹⁹ da reddiye yazarlar arasındadır.²⁰ Müslümanlara karşı yazılmış bir diğer reddiye Abdulmesîh el-Kindî'nin²¹ mektubudur.²² Bunların dışında ise Guibert de Nogent, Mainzli Embricon, Compiègneli Gauiter, Muhterem Peder olarak bilinen Klunili Peter ve Petrus Alfonsi²³ gibi daha pek çok isim İslâm'a karşı yazılar kaleme almışlardır.²⁴

İslâm dini, ilahî dinlerin son halkası olması sebebiyle geçmişin varisi olarak diğer din ve inançların varlığını kabul etmektedir.²⁵ Ancak her ne kadar Kur'an'ın din politikası her türlü inanç sahiplerine karşı müsamahaya dayansa da özellikle ehl-i kitaba karşı tenkidinden geri kalmamıştır.²⁶ Buna göre Hıristiyanlara yönelik ilk eleştiriler Kur'an

---

¹⁶ İsmail Taşpınar, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001), 24.

¹⁷ Hıristiyanlığın melkaniyye mezhebine mensup Arap ilahiyatçısıdır. Bk. İsmail Taşpınar, "Theodore Ebû Kurre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/83; Hıristiyan kaynaklarda "Teselli Babası" olarak geçen Ebu Kurre'nin hayatına dair bilgiler çok azdır. O, Hıristiyan teolojisi hakkında Arapça yazan ilk teolog olup felsefe, mantık ve tıp eğitimi almıştır. Bk. Merve Koç, *Theodore Ebu Kurra'nın İkona Savunusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27-28.

¹⁸ Basra'da doğmuş ve Hıristiyan inancını savunmuştur. "Kitabü'l Burhan" ve "Kitabü'l Mesail" adlı iki eseri vardır. Bk. Abdullah Rıdvan Gökbel, *Kur'an ve Hıristiyanlar* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020), 71.

¹⁹ Ebu Raita, Yakubi Kilisesi'ne mensuptur. Kendi dönemine kadar Süryanice ve Yunanca yazılmış olan reddiye ve apoloji türündeki eserleri Arapça'da ilk kez yazmış olan önemli bir Hıristiyan kelimcisidir. İslâm'a karşı Hıristiyanlığı savunduğu ikisi kayıp yedi eser kaleme almıştır. Bk. Gökbel, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 65-70.

²⁰ Rahmetullah el-Hindi, *İzharü'l-Hak 1*, çev. Ali Namı (İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2012), 1/12.

²¹ Hıristiyanlığa sıkı sıkıya bağlı olan Kindi Irak'ta doğmuş bir Arap'tır. İsmail el-Haşimi kendisini İslâm'a davet etmişse de o, Hıristiyanlığın İslâm'dan üstün olduğunu iddia ederek "Mecidiye Risalesi"ni kaleme almıştır. Bk. Mehmet Gündüz, *Numan el-Alusi'nin el-Cevabü'l Fesih Adlı Eserinde Abdülmesih el-Kindi'nin Teslis İle İlgili Görüşlerine Yöneltilmiş Eleştiriler* (Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 18.

²² Abdullah b. İsmail el-Haşimi'ye yazılmış olan bu mektup Orta Çağ'da Hıristiyanların İslâm'a karşı kullandığı en büyük kaynak olmuştur. O, teslîs meselesinde kendilerine yöneltilen tenkitte Müslümanların haksız olduğunu ve Yahudi kutsal metninde de bu inancın yer aldığını ifade etmiştir.

²³ Yahudi bir ailede dünyaya gelmiş Havarî Petrus ve dönemin Aragon Kralından ilhamla bu ismi edinmiştir. "Dialogus contra Iudaeos" isimli bir reddiye kaleme almıştır. Bk. Yasin Meral, "Petrus Alfonsi'nin Yahudilere Reddiye'sinde İslam Eleştirisi", *Dini Araştırmalar* 16/43 (16 Aralık 2013), 174.

²⁴ Meral, "Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği", 169-170.

²⁵ Süleyman Sayar, *Makdisi'nin Çeşitli Dinler İslâm Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 1.

²⁶ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 9.

tarafından yapılmıştır. Ardından Müslümanlar pek çok reddiye kaleme almışlar ve bunu yaparken İncil metinlerinden faydalanmışlardır. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki bu gelenek misyonerlerin, İslâm'ın iyi bir din ve Kur'an'ın vahye dayanan bir kitap olmadığı konusunda Müslümanları ikna etme çabalarıyla hız kazanmış ve Müslümanlar buna karşılık vermişlerdir.²⁷ Müslümanların yazdığı reddiyelerin temelini *Teslîs*, *Tahrîf*, *Kefaret (Çarmih)* ve *Tebşîrât* konuları oluşturmaktadır.

Genel olarak öteki dinlerle ilgili Müslümanlarca üretilen literatür dört başlık altında incelenebilmektedir:

1. Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasındaki kişisel diyaloglar, bir tür katılımcı diyalog eserleri,
2. Karşısındakinin dinî görüş ayrılıklarına, dolayısıyla inançlarının yanlışlığına vurgu yaparak kendisinin doğru olduğuna onları ikna ve döndürme amaçlı risaleler,
3. Diğer dinlerin yanlışlığını belirtmek, mühtediler açısından genellikle de din değiştirmelerinin haklılığını göstermek, İslâm karşıtı yazılara cevap vermek veya halkı bu cevaplar/tartışmalar hakkında bilgilendirmek için yazılan eserler,
4. Öncelikli amacı tartışma ya da savunma olmaksızın Tek Tanrı inancını, dinlerin çeşitliliğini anlamaya dönük ciddi gayretler gösterilen genel çalışmalar. Bu son kategori genellikle *Milel ve Nihal*²⁸ türü eserler olarak bilinir.²⁹

Müslümanlar tarafından Hıristiyanlara karşı yazılmış reddiyeler arasında, İncillerdeki çelişkileri sistematik olarak ilk kez ortaya koyan İbn Hazm'ın (994-1064)³⁰ *el-Fasl* adlı

---

²⁷ Jacques Waardenburg, *Müslümanların Diğer Dinlere Bakışları*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 179.

²⁸ Bu konuda yazmış en önemli kişiler arasında Şehristânî (v. 548/1153), Abdulkahir el-Bağdâdî (v. 429/1037-38), İbn Hazm (v. 456/1064) ve Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) zikredilebilir. Daha detaylı bilgi için Bk. Ömer Faruk Harman, "Milel ve Nihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/57-58.

²⁹ Gulam Haydar Asi, *İslam'ın Diğer Dinlere Bakışı*, çev. İbrahim Hakan Karataş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 58.

³⁰ Künyesi Ebu Muhammed'dir. Fars ya da İspanyol asıllı olup ne zaman Müslüman olduğu tartışmalıdır. Fıkhu'l Hadis Alimi olarak anılan İbn Hazm Latince dahil pek çok dil bilmektedir. Sert mizaçlı ve sivri dilli olsa da çalışmalarında objektif davranmıştır. *el-Fasl* çalışmasında dinleri ve mezhepleri konu edinmiştir. Bk. İbn Hazm, *el-Fasl* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/44-68.

eseri önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanı sıra Hıristiyanlığa karşı yazılmış müstakil reddiyelerin ilk örnekleri arasında Bişr b. Mu‘temir’in (v. 825)³¹ *Kitâbü’r-red ‘ale’n-Nasâra* adlı eseri dikkat çekmektedir. İlk dönem reddiyeleri arasında bir mühtedî olan Ali b. Rabben et-Taberî’nin (v. 247/861’den sonra)³² kaleme aldığı *er-Red ‘ale’n-Nasâra* adlı eseri Hıristiyanlıkla ilgili pek çok konuyu ele almaktadır. Aynı yazarın *ed-Din ve’d-Devle* adlı eseri ise Kitab-ı Mukaddes’i iyi bilen biri tarafından yazılmış olması sebebiyle ayrıcalıklı bir yeri haizdir. Kitab-ı Mukaddes’in tahrîfini sistematik bir şekilde ele alan Rahmetullah el-Hindî’nin (1818-1891)³³ reddiyesi *İzhârü’l-Hak* ise daha sonra yazılacak olan çalışmaları etkilemiş bir eserdir. Yine bu alanda Harputlu İshak Efendi’nin (1801-1892)³⁴ *Şemsü’l-Hakîka’sı*, ‘Abdü’l-Ahad Dâvûd’un (1866-1930)³⁵ *İncil ve Salîb’i*, İbrâhim Müteferrika’nın (v. 1160/1747)³⁶ *Risâle-i İslâmiyye’si* önemli eserler arasındadır.³⁷

2. Ahmed Midhat’ın Yaşadığı Dönemde Yazılmış Reddiler

19. yy. pozitif bilimlerin gelişimine sahne olmuştur. Bunun yanı sıra milletlerin evrensel tarihiyle birlikte özel tarihlerini de kapsayan tarihi bir düşünce ortaya çıkmıştır. Bu

³¹ Bağdat mutezile ekolünün kurucusu ve öncüsü olup edebiyat, şiir ve belâğat alanında da önde gelen isimlerdendir. Bk. Muhammed Murtaza Çavuş - Hüseyin Esved, “Bişr b. el-Mu‘temir’in Sahife’sinde Edebi Eleştiri ve Belagate Dair Düşünceler”, *Mizanü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 14 (30 Haziran 2022), 205-206.

³² Mühtedi bir alimdir. Önceleri Hıristiyan olduğunu kendi eserinde belirtmiş olup tıp, geometri, matematik, felsefe ve astronomi alanında uzmandır. İbranice, Süryanice ve Yunanca bilmektedir. Bk. Fuat Aydın, “Ali b. Rabben et-Taberî Hayatı ve Eserleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 309-311.

³³ Hindistan’da dünyaya gelmiş ve çeşitli hocalardan dersler almıştır. Misyonerlik faaliyetinin yoğun olduğu dönemlerde İslam-Hıristiyan tartışma tarihinin en önemli münazaralarından birini yapmış ve sonrasında İzhârü’l Hak isimi eserini kaleme almıştır. Bk. el-Hindî, *İzhârü’l-Hak 1*, 1/16-17.

³⁴ Harput’ta dünyaya gelmiştir. Öncesinde ders aldığı Fatih Medresesi’nde sonradan kendisi dersler okutmuştur. Eğitime oldukça önem veren İshak Efendi, Sarf, nahiv, belâğat, fıkıh, hadis ve tefsir gibi pek çok nakli ilmin yanında akli ilimlerde de kendisini geliştirmiştir. Bk. Emine Puse, *Harputlu İshak Efendi ve Ziyau’l-Kulub Adlı Eseri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 3-5.

³⁵ Müslüman olmadan önceki adı David Benjamin Keldani’dir. Asuri vatandaşı olarak doğmuş ve 1895 yılında Rahip olmuştur. 1904 yılında bir görev için seyahat ederken İstanbul’a uğramış ve burada Müslüman olmuştur. Bk. Hasan Darcan, *Bir Osmanlı Mühtedisi Olarak Abdülhad Dâvûd* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 3-7.

³⁶ Bir mühtedi olan İbrahim Müteferrika ilk Türk matbaa kurucusudur. Hz. Peygamberi müjdeleyen bir Tevrat pasajını gördükten sonra Müslümanlığı seçmiştir. Bk. Mustafa Asım Yediyıldız, “İbrahim Müteferrika”, *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 441-442.

³⁷ Bu dönemde yazılmış reddiyelerin bir listesi için ayrıca Bk. Fuat Aydın, “Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemindeki Misyonerlik Faaliyetleri Ve Bu Faaliyetleriyle İlgili Çalışmalara Yönelik Bir Bibliyografya Denemesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 114-130.

sayede din, daha detaylı araştırmaların konusu haline gelmiştir.³⁸ Ayrıca bu yüzyıl, Avrupa'daki endüstri devriminin birçok şeyi değiştirdiği ve pek çok ülkeyi koloni haline getirdiği bir dönemdir. Yapılan sömürgecilikle birlikte misyonerlik faaliyetleri de artış göstermiş ve Müslüman ülkelerde Hıristiyanlık propagandası yapılmaya başlanmıştır.³⁹ Özellikle İşlâm ülkeleri üzerinde İngiliz ve Amerikan misyoner teşkilatları gayretli bir şekilde çalışmışlardır. Bilhassa 19. yy. da kurulan *American Board of Commissioners of Foreign for Mission*'a (ABCFM) bağlı bulunan misyonerler Anadolu'da ciddi bir faaliyet yürütmüşlerdir. *Afrika Misyonerler Cemiyeti* ise pek çok Müslümanın Hıristiyanlaşmasına sebep olmuştur. Ortadoğu'da ise özellikle Protestan misyonerler faaliyetlerini sürdürmüşler ve pek çok kilisenin açılmasına ön ayak olmuşlardır. Misyonerler, özellikle Müslüman çoğunluğun olduğu İşlâm ülkelerini hedef almışlarsa da gerek halk ve gerek idareciler tarafından bir karşı koymayla yüzleşmişlerdir.⁴⁰ Bu bağlamda yazılan reddiyelerin sayısı artmış ve konuları da çeşitlenmiştir. Protestan misyon teşkilâtlarının Hıristiyanlığı yaymak için Osmanlı'da yürüttükleri faaliyetler arasında eğitim ve sağlık önemli bir yer tutmaktadır. Misyonerler Osmanlı'daki okul eğitimlerine özel olarak önem vermişlerdir.⁴¹

2.1. İzhârü'l-Hak

Bu dönemde yazılmış olan reddiyelerin en önemlilerinden bir tanesi hiç şüphesiz ki Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-Hak*⁴² adlı eseridir. Rahmetullah el-Hindî misyonerlik hakkında yazmış olduğu *İzâletü'l-Evhâm*'dan sonra İşlâm aleyhine *Mîzânü'l-Hak* isimli eseri kaleme alan Karl Gottlieb Pfander ile yazışmaya başlamıştır. 1854 tarihinde ona bir

---

³⁸ Ramazan Adıbelli, "Din Bilimlerinin Tarihçesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (01 Ocak 2004), 281.

³⁹ el-Hindî, *İzharü'l-Hak 1*, 1/14.

⁴⁰ şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 30/197.

⁴¹ İsmail Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık Eleştirisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 13.

⁴² Bu eser Türkçe'ye çevrilerek basılmıştır. Bk. el-Hindî, *İzharü'l-Hak 1*; Rahmetullah el-Hindî, *İzharü'l-Hak 2*, çev. Ramazan Muslu (İsam / İşlam Araştırmaları Merkezi, 2012); Rahmetullah El-Hindî, *Kutsal Kitaba İlahi Çağrı*, çev. Abdülhadi Sıddık (Faran Yayıncılık, 2006); Ayrıca bu eser üzerinden yapılmış iki adet tez çalışması tespit edilmiştir. Bunlar için Bk. Melek, *Şemsü'l-Hakika'nın Sadeleştirilmesi ve İzharu'l-Hakk ve Telbis-ü İblis'le Mukayesesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Ali Anar, *İzharu'l-Hak ve el-Hidaye İsimli Eserlere Göre Tevrat'ın Tahrifi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

münazara⁴³ yapmayı teklif etmiş ve bu münazarada ona verdiği cevaplardan müteşekkil *İzhârü'l-Hak* adlı eserini yazarak üne kavuşmuştur. Yapılan münazarada tahrîf, nesih, teslîs, Kur'an'ın Allah sözü olması ve Hz. Peygamber'in peygamberliğini ispat olmak üzere beş konu tartışılmıştır. Pfander nesih ve tahrîf iddialarını kabul etse de münazaranın kalanına katılmayıp geri çekilmiş ve bu da Rahmetullah el-Hindî'nin başarısı olarak yorumlanmıştır. Abdülhadi Sıddık, eserinin önsözünde *The Times* gazetesinin "Eğer insanlar bu eseri okurlarsa dünyada Hıristiyan ilerleyişi durur" dediğini nakletmiş ve bu eser İslâm-Hıristiyan polemik tarihinin en dikkat çekici eseridir diye de eklemiştir.⁴⁴ Eserin en önemli özelliği, Müslümanların daha önce yazmış oldukları reddiyelerin İslâmî kaynaklara dayanmasına karşın Rahmetullah el-Hindî, eserini Hıristiyan Batı kaynaklarını, Kitab-ı Mukaddes'in tercüme ve tefsirlerini kullanarak oluşturmuştur. Bu bağlamda Hıristiyanları kendi silahlarıyla vuran Rahmetullah el-Hindî'nin yazdığı bu eser, kendinden önce kaleme alınan reddiyelerin eksiklerini kendi şahsında gidermiştir.⁴⁵

Eser bir mukaddime ve altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yazar, Eski Ahit ve Yeni Ahit kitaplarının hiçbirinin nispet edildiği yazara ait olduğuna dair delil bulunmadığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Kanonik İncil yazarlarının kendi geleneklerine göre İncilleri yazmaları sebebiyle farklılıklar ve yanlışlıklar olduğunu söyleyerek bunları bir siyer kitabı olarak addetmiştir. İkinci bölümde tahrîf konusunun üzerinde önemle durmuş ve bunu ispatlamaya çalışırken Batıların eserlerini kaynak göstermiştir. Bir kitabın vahiy ürünü olması için peygamberle olan bağlantısının kesilmemesini ifade eden yazar ne Yahudiler ne de Hıristiyanlar için tevâtür derecesinde zincirleme bir bağlantının olmadığını altını çizmiştir. Yazar, nesih meselesini iki kısma ayırdığı üçüncü bölümde Kitab-ı Mukaddes'ten pasajlar vererek konuyu zenginleştirmiştir. Dördüncü bölümde aklî delillerle ve Hz. İsa'nın kendi sözleriyle teslîs inancını çürüten Rahmetullah el-Hindî, beşinci bölümde Kur'an'ın doğruluğunu ispatlamaya çalışmış; son bölümde de Hz. Peygamber'in müjdenmesi konusunu işlemiştir.

2.2. Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye

---

⁴³ Agra'da yapılan bu münazaraya Münâzaratü'l Kübrâ (En Büyük Münazara) adı verilmiştir.

⁴⁴ Abdülhadi Sıddık (ed.), *Ehl-i Kitaba İlahi Çağrı* (İstanbul: Faran Yayıncılık, 2006), xıı.

⁴⁵ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 73.

19. yy. da yazılmış olan en ciddi ve en ilmî reddiyelerinden birisi Muhammed Ebû Zehra'nın *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye* adlı eseridir. O, eserinde ele aldığı konuları Hıristiyan kaynaklarına göre ele alarak görüşünü sağlamlaştırmıştır. Hz. İsa'dan sonra Hıristiyanlığın geçirdiği dönemleri, çağdaş felsefenin Hıristiyanlığa nasıl girdiği ve tahrîfin nasıl gerçekleştiğini açıklayan Ebu Zehra, bunların yanı sıra Hıristiyanların başına gelen belalara da değinmiş; Roma felsefesi, putperestlik, Yahudilik ve İskenderiye felsefesinin Hıristiyanlığın oluşumunu sağladığını ifade etmiştir. Ayrıca Yeni Eflatunculuğun Hıristiyanlığın bugünkü şeklini almasındaki tek kaynak olduğunun da altını çizmiştir. O, Hıristiyan kredisunu ve özellikle teslîsi eleştirirken üzerinde pek durulmayan Hıristiyan kutsal ibadetlerini de eserinde işlemiştir.⁴⁶ Esasında üniversitede verdiği on konferansı içeren bu eser, *Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar*⁴⁷ adıyla da Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁸

2.3. Reddû'l-Hilâf fî Fasli'l-İhtilâf

Burhânuddin ve Şehâbuddin Mirza'nın gayretiyle ortaya çıkmış olan *Reddû'l-Hilâf fî Fasli'l-İhtilâf*⁴⁹ adlı eser toplantının katılımcıları arasında bir ateistin bulunması ve dinlerin kendi içlerindeki mezhebî farklılıkları da göz önüne almasıyla dinler arası diyalog açısından önem arz etmektedir. Toplantıyı düzenleyen kişi, amacının insanlığı tek söze davet etmek olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra eser tam bir reddiye özelliği taşımasa da reddiyeler kadar kuşatıcı, tutarlı ve ikna edici olması yönüyle dikkat çekicidir.⁵⁰ Bilhassa teslîs konusuna yoğunlaşan eser, tahrîf konusu üzerinde de durmuş olup İncillerle Kur'an arasında kıyaslamaya gitmiştir. Mantıkî izahlarda da bulunan bu eser, Hıristiyan ilahiyatçıların düşünceğini göstermesi ve bunun karşısında İslâm âlimlerinin fikirlerini yansıması sebebiyle de öne çıkmaktadır.⁵¹

2.4. Şemsü'l-Hakîka / Ziyâu'l-Kulûb

⁴⁶ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları*, 79-81.

⁴⁷ Muhammed Ebu Zehre, *Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar*, çev. Akif Nuri (İstanbul: Fikir Yayınları, 1978).

⁴⁸ Saffet Köse, "Muhammed Ebû Zehre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/519.

⁴⁹ Bu eser Türkçe'ye çevrilerek basılmıştır. Bk. Şihabüddin Mirzâ - Burhanüddin Mirzâ (ed.), *Dinleri Tartışmak*, çev. Ulvi Murat Kılavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005); Burhanüddin Mirzâ - Şihabüddin Mirzâ, *4 Dinden 4 Adam Ve Dinsizin Konuşmaları*, çev. İsmail Ferid (İstanbul: Sönmez, 1970).

⁵⁰ Mirzâ - Mirzâ, *Dinleri Tartışmak*, 20.

⁵¹ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları*, 72.

19. yy. da yazılmış diğerk önemli reddiyeler Harputlu İshak Hoca'nın *Şemsü'l-Hakika*⁵² ve *Ziyâu'l-Kulûb*⁵³ adlı eserleridir. İnanç söz konusu olduğunda uzlaştırmacı bir yöntemi tercih eden ve sert üsluptan kaçınan İshak Hoca, *Şemsü'l Hakika* adlı eserini Hıristiyan misyonerlerine karşı kaleme almıştır. O, bu eserinde tahrîf, çarmıh ve tebşîrât konularını ele almıştır. Hz. İsa'nın Tanrılığını reddederken Hıristiyan doktrinlerinin de geçersiz olduğunu kanıtlamak isteyen İshak Hoca, eserin sonunda Hıristiyanlara yönelik 72 soru sormuştur. Daha sonra kaleme aldığı *Ziyâu'l-Kulûb* adlı eserinde ise bu sorulara cevap alamadığını dile getirmiştir. İshak Hoca, adı geçen ikinci eserini, *İzhârü'l-Hakk*'ın tesiri altında kalarak yazmıştır. O bu eserini Protestan misyonerlerine karşı yazmış ve İslâm Devleti'nin himayesindeki vatandaşları tahkir amacını gütmeyiğini ifade etmiştir.⁵⁴ Misyonerlerin kaleme aldığı *Gadâü'l-Mülâhazât* adlı esere verilmiş cevapların da bulunduğu *Ziyâu'l-Kulûb*, dört İncil hakkında inceleme ve karşılaştırma, İncillerle Kur'an karşılaştırması, Hıristiyan papazlara verilen cevaplar, Tanrı'nın birliği vb. konuları içermektedir.⁵⁵

2.5. İncil ve Salib

Asıl adı David Benjamin Keldânî olup sonradan Müslümanlığa giren 'Abdü'l-Ahad Dâvûd'un *İncil ve Salib*⁵⁶ adlı eseri bu alanda yazılmış önemli kaynaklar arasındadır. Ahmed Midhat'ın vefatının ertesini yılında yazılmış olan bu eserde, mevcut İncilleri yazanların meçhul olduğu ve İncillerin mukaddes olmadığı ifade edilmektedir. Yazarın, Hıristiyanlıktan neden ayrıldığını da ifade ettiği bu eserin dikkate değer noktası önce mevzuyu açıklayıp sonra eleştiri yapmasıdır. Ayrıca o, İslâm-Hıristiyan münâkaşasının temellerinin tarihî değil dinî olduğunu da ifade etmiştir. Bunların yanı sıra Hz. İsa'nın tek görevinin melekûtu haber vermek olduğunu da söylemiştir.⁵⁷ Diğerk eseri *Esrâr-ı*

---

⁵² Eserle ilgili yazılmış makaleler için Bk. Mehmet Alıcı, "Rafî'uş-Şübühât Yani, Cevab-i Risâle-i Şemsü'l-Hakika" 7/3 (2010), 239-244; Mehmet Alıcı, "Osmanlı Son Döneminde Müslüman-Hıristiyan Tartışmalara Dair Bir Karşılaştırma: Şemsü'l-Hakika ve Râfi'u's-Şübühât y'ani, Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakikat" 7/1 (2016), 31-52.

⁵³ Eserin Türkçe tercümesi için Bk. İmdadullah Tehanevi, *Kalplerin Işığı / Ziyau'l-Kulub Tercümesi*, ed. Adnan Kaya, çev. Mehmed Es'ad Dede (İnsan Yayınları, 2007).

⁵⁴ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 85.

⁵⁵ Enver Demirpolat, "Harputlu İshak Hoca'nın Hayatı ve Eserleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2003), 402.

⁵⁶ Eserin Türkçe çevirisi için Bk. Abdülehad Davud, *İncil ve Salib*, ed. Kudret Büyükçoşkun (İnkılab Yayınları, 1999).

⁵⁷ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 90-91.

İseviyye'de Hıristiyan bir misyonerin Müslüman oluşunu anlatmış ve misyonerlik faaliyetlerinin zararlarını gözler önüne sermiştir. Sonradan bu eser *İslâmiyetin Zaferi*⁵⁸ adıyla yayımlanmıştır.⁵⁹ Ayrıca, yayımlanmış olan çeşitli makaleleri de *Muhammad in The Bible* adıyla tek kitap haline getirilmiş ve bu da *Tevrat ve İncil'e göre Hz. Muhammed*⁶⁰ adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁶¹

2.6. Hulâsatü'l-Kelâm fî Tercîhi Dîni'l-İslâm

Batılların açtığı ve misyonerlik öğretisinin yaygınlaştığı okullara gitmeye karşı olan Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, yazdığı *Hulâsatü'l-Kelâm fî Tercîhi Dîni'l-İslâm* isimli eserinde tahrîf konusuna eğilmiştir. Eser yazıldıktan sonra Rus Ortodoks Kilise papazlarından Cebbara'nın ruhban cemiyetine sorduğu sorular da bu kitaba eklenmiştir.⁶² Yazarın eserdeki aynı konuları ele aldığı bir diğer risalesi de *Sa'âdetü'l-Enâm fî't-tibâ'i dîni'l-İslâm* başlığını taşımaktadır.⁶³

2.7. Nuru'l-Hüdâ li men İstehdâ

Ahmed Midhat'ın yaşadığı bu dönemde yazılmış bir diğer eser Sırrı Paşa'nın *Nuru'l-Hûda li men İstehdâ* adlı eseridir. Yazar, bu eseri Hıristiyan misyonerlerine karşı ele almış ve Müslümanların Hıristiyanların batıl görüşlerini öğrenmelerini amaçlamıştır. Eserinde Havariler ve İnciller hakkında detaylı bilgiler vermiş ve mevcut İncillerin Hz. İsa'ya vahyolunmuş İncil olmadığını dile getirmiştir. Yazar, eserinde özellikle teslîs konusu üzerinde durmuş ve diğer konulara ağırlık vermemiştir.⁶⁴ Bunun yanı sıra eserde, dönemin Diyarbakır Keldânî Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi ile yazar arasında geçen münazaralara da yer verilmiştir.⁶⁵

⁵⁸ Abdül Ehad Davud, *İslâmiyetin Zaferi* (İstanbul: Bedir, 1966).

⁵⁹ Darcan, *Bir Osmanlı Mühtedisi Olarak Abdülahad Dâvûd*, 11.

⁶⁰ *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed*, çev. Nusret Çam (Nil, 1990).

⁶¹ Ömer Faruk Harman, "Abdülahad Dâvûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/178.

⁶² Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 79.

⁶³ M. Sait Özervarlı, "Nebhânî, Yûsuf B. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/471.

⁶⁴ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 86.

⁶⁵ Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/128.

2.8. *Burhânü'l-Hüdâ fî Reddi Kavli'n-Nasâra / er-Risâletü's-Samsamiyye / Îzâhu'l-Merâm fî Keşfi'z-Zalâm*

Petricî⁶⁶ Hacı 'Abdi Bey, beş eserinin üçünü Hıristiyanlığa reddiye olarak yazmıştır.⁶⁷ Eserlerini kaleme alırken klasik malzemelerle modern verileri birleştiren bir üslup takip etmiştir. Reddiye türünde yazdığı eserlerden ilki *Burhânü'l-Hüdâ fî Reddi Kavli'n-Nasâra* adlı eseri olup daha sonra bu eseri genişleterek *er-Risâletü's-Samsamiyye* eserini yazmıştır. Bu iki eserde İncillerin, Hz. İsa'ya vahyedilen İncil olmadığı konusunu işlemektedir. Bu eserlerden *Burhânü'l-Hüdâ*'nın Mısır'daki Hidiv Kütüphanesinde bir nüshası bulunmaktadır.⁶⁸ *Risâletü's-Samsamiyye* 'yi ilginç kılan nokta ise apokrif İncillerden söz ediyor olmasıdır. Yazmış olduğu diğer eser ise *Îzâhu'l-Merâm fî Keşfi'z-Zalâm* olup diğerlerinden farklı olarak daha çok tahrîf konusu üzerinde durmuş ve Hıristiyan inançlarını eleştirmiştir. Hıristiyanların propagandalarına bir cevap olarak yazdığı bu eserde İncillerin tarih ve siyer kitapları olduğunu dile getirmiştir. Eserini soru cevap şeklinde işleyen Petricî, tevatür şartları, çarmıh meselesi, Pavlus'un kimliği, Hıristiyan inançları ile Hz. İsa'nın sözleri arasında mukayese vb. konuları ele almıştır.⁶⁹

2.9. *Kitâbu'l-Fârik Beyne'l-Mahlûk ve'l-Hâlik*

'Abdurrahman Bâçecizâde, yazdığı *Kitâbu'l-Fârik Beyne'l-Mahlûk ve'l-Hâlik*⁷⁰ isimli eserini Misyonerlerin artan faaliyetlerine karşı Hıristiyanların Tanrı ve İsa hakkındaki düşüncesinin yanlışlığını ortaya koymak amacıyla kaleme almıştır. Yazar, eserinde mevcut İncillerin Hz. İsa'ya vahyedilen İncil olmadığını ispat için pratiğe dayalı yeni bir metot izlemiş, denilebilir.⁷¹ Dört bölümden oluşan eserinin her bölümünde bir İncili incelemiş ve nihayetinde dört İncildeki farklılıkları gün yüzüne çıkarmıştır. O, bu eseri yazarken kendinden önce yazılmış olan İslâm ve Hıristiyan kaynaklarından yararlanmıştır. Bunlar arasında Rahmetullah el-Hindî (*İzhâru'l-Hak*), Hüseyin el-Cisr (*er-Risâletü'l-*

⁶⁶ Petricî'nin Hıristiyanlık üzerine yaptığı eleştiriler hakkında detaylı bilgi için Bk. Taşpınar, *Hacı Abdullah Petricî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi*.

⁶⁷ Halmi Mehmed, *Osmanlı Döneminde Bulgaristan'da Tasavvufî Hayat* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 88.

⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/333.

⁶⁹ Taşpınar, *Hacı Abdullah Petricî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi*, 20-37.

⁷⁰ Bu eser üzerinden yapılmış tez çalışması için Bk. Erdoğan Kazgan, *Yuhanna İncili'nin Abdurrahman Beçecizade'ye ait "Kitabul Farık Beynel Mahluk vel-Halik" Adlı Esere Göre Tenkid ve Tahlilinin Yapılması* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

⁷¹ Mirzâ - Mirzâ, *Dinleri Tartışmak*, 19.

Hamîdiyye), el-Âlûsî (el-Cevâbü'l-Fesîh), Adam Clark, J.A. Fabricius ve L. Fardner'in eserleri sayılabilir.⁷² Bâçecizâde, Hz. İsa'ya verilen İncil'in şimdiki İnciller olmadığı meselesini merkeze almıştır. Ayrıca İncil nüshalarının değişikliğe uğradığını ispat için yapılan farklı baskıları da karşılaştırarak tahrîfâtı güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Mantikî bağlantı konusunda da çok önemli bir yeri haiz olan bu eserde Tebşîrât konusu da incelenmiştir.⁷³

2.10. Muhtasaru'l-Ecvibeti'l-Celiyye li Dahzı'd-Daa'vâti'n-Nasrâniyye

19. yy. da yazılmış diğer bir reddiye ise Muhammed b. 'Ali b. 'Abdi'r-Rahmân et-Tıybî ed-Dimeşkî'nin *Muhtasaru'l-Ecvibeti'l-Celiyye li Dahzı'd-Daa'vâti'n-Nasrâniyye* isimli eseridir. Ed-Dimeşkî, Şeyh Ziyade isimli Hıristiyan bir mühtedî tarafından yazılmış olan *el-Ecvibetü'l-Celîle li Dahzı'd-Daa'vâti'n-Nasrâniyye* adlı eseri özetleyerek bu reddiyesini ortaya koymuştur. Şeyh Ziyade Müslüman olduktan sonra arkadaşı da Müslüman olsun diye yazdığı *el-Bahsu's-Sarîh* isimli eseri ona göndermiştir. Durumdan haberdar olan Hıristiyan bilginler o arkadaşına İslâm dinini hedef alan sorular sormuşlardır. Bunun üzerine Şeyh Ziyade, ed-Dimeşkî'nin özetini yaptığı yukarıda ismi zikredilen eseri kaleme almış ve sorulan sorulara cevap vermiştir.⁷⁴ Bu bağlamda eser apolojetik⁷⁵ olsa da orijinal bir şey ortaya koymamıştır.

Yazarın diğer eseri ise *Hülâsatü't-Tercîh li'd Dîni's-Sahîh* adını taşımaktadır. O, bu risalesini Şeyh Ziyade'nin *el-Bahsu's-Sarîh fî Eyyi Dînin Hüve's-Sahîh* adlı eserini okuduktan sonra yazmıştır. Beş bölümden oluşan bu eserinde ise Hz. İsa'nın uluhiyeti meselesini ele almış, Hz. İsa'nın mucizeleriyle diğer peygamberlerin mucizelerini karşılaştırmıştır. Bunların yanı sıra tebşîrât ve tahrîfât konularının üzerinde de durmuştur.⁷⁶

2.11. Kitâbü's-Seyfi's-Sakîl fi'r-Reddi 'alâ Risâleti'l-Burhâni'l-Celîl

⁷² Mehmet Aydın, "el-Fâriq Beyne'l-Mahlûk Ve'l-Hâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 2/167.

⁷³ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 75-76.

⁷⁴ Hidayet Işık, "Müslüman-Hıristiyan Polemiği İle İlgili XIX.yy.a Ait Bir Eser", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2003), 485.

⁷⁵ Bu terim, özellikle Hıristiyan geleneğinde sistematik olarak Hıristiyanlığı savunma amaçlı bir bilim ve bu alanda yazılan eserleri ifade etmektedir.

⁷⁶ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 77-78.

Hristiyan broşürlere karşı eş-Şeyh Bekr b. Seyyid Ömer et-Temîmî'nin yazmış olduğu *Kitâbü's-Seyfi's-Sakîl fi'r-Reddi 'alâ Risâleti'l-Burhâni'l-Celîl* adlı eser çoğunlukla tahrîf konusunu ele almıştır. Kitab-ı Mukaddes'ten fazlaca alıntı yapmasıyla dikkat çeken bu eser, orijinal bir şey ortaya koymamış olsa da eskiden yazılmış olan reddiyeleri daha anlaşılır hale getirmiştir.⁷⁷

2.12. el-Fâsıl beyne'l-Hakkı ve'l-Bâtıl

Mısırlı 'İzzettin Efendi tarafından yazılmış ve bir Müslüman ile bir Hristiyan'ın mektuplaşmasıyla ortaya çıkmış olan *el-Fâsıl beyne'l-Hakkı ve'l-Bâtıl* isimli eser Hristiyan itikadını eleştirmektedir.⁷⁸

2.13. Beyânü'l-Hak

Ahmed Kemâl, teslîs ve tebşîrât meselesini ele aldığı *Beyânü'l-Hak* isimli eserinde İncil nakillerinden çokça delil göstermiş ve önceki reddiyelerin kullandığı malzemeleri kullanmıştır.⁷⁹

2.14. İkâzü'l-Mü'minîn fi Reddi's-Salîbiyyîn

Hasan Sabri, *Hutbe* isimli Hristiyan broşürlerine karşı kaleme aldığı *İkâzü'l-Mü'minîn fi Reddi's-Salîbiyyîn* isimli eserinde tahrîf ve Hz. İsa'nın ulûhiyetinin reddini her İncil'de ayrı ayrı göstererek işlemiştir. Hz. Meryem konusuna da değinen yazar Abdullah Tercüman'ın *Tuhfetü'l-Erib* isimli eserinden faydalanmış olması sebebiyle kullandığı malzemelerin özgün olmadığı söylenebilir.⁸⁰

2.15. Kitâbu'l-Ecvibeti'l-Fâhira 'ani'l-Es'ileti'l-Fâcira

Şehâbeddin el-Karâfî'nin yazmış olduğu *Kitâbu'l-Ecvibeti'l-Fâhira 'ani'l-Es'ileti'l-Fâcira*⁸¹ adlı eser, Hristiyanları doğru yola getirmek ve Müslümanlara İslâm'ın fazîletini göstermek için kaleme alınmıştır. Yazar, Hristiyanların Kur'an'dan kendileri lehinde

⁷⁷ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 76-77.

⁷⁸ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 77.

⁷⁹ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 87.

⁸⁰ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 91-92.

⁸¹ Eser hakkında detaylı bilgi için Bk. Süleyman Turan, "Karâfî ve Reddiyesi "Kitâbu'l Ecvibeti'l Fâhira 'Ani'l-Es'ileti'l-Fâcira" 4/2 (2007), 179-196.

delil olarak kullandıkları âyetlerin esasında onların anladığı şekilde olmadığını altını çizer.⁸² Bu eser Bâçecizâde'nin el-Fârik beyne'l-Mahlûk ve'l-Hâlik isimli eserinin kenarına basılmış olup daha sonra Naci Muhammed Davud tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.⁸³

Bu eserlerin yanı sıra Prevezeli Âbidin Paşa'nın *Âlem-i İslâmiyyet* adlı eseri Mısır'daki bir papazın yazmış olduğu risâleye bir reddiyedir.⁸⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye'nin kaleme aldığı *Hidâyetü'l-Hayâra fî Ecvibeti'l-Yehûd ve'n-Nasâra*, Bâçecizâde'nin eserinin kenarında basılmış ve eseri Mahmut el-Hac doktora tezi olarak çalışmıştır.⁸⁵ Yazılmış bir diğer reddiye ise *el-Cevâbü'l-Fesîh*'tir. Abbâsî emirlerinden Abdullah b. İsmail el-Hâşimî İslâm'a davet konusunda bir risâle yazmıştır. Buna karşılık Hıristiyan olan Abdülmesîh b. İshak el-Kindî Hıristiyanlığı yüceltip İslâm'ı eleştiren bir cevap yazmıştır. Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî'nin yazmış olduğu *el-Cevâbü'l-Fesîh* ise el-Kindî tarafından yazılmış bu risâleye bir reddiyedir. Yazar, el-Kindî'nin yazdıklarını alıntılarla ona cevaplar vermekte, teslîs ve tebşîrat gibi konular üzerinde durmaktadır.⁸⁶

3. Ahmed Midhat'ın Hayatı ve Eserleri

3.1. Hayatı ve Eserleri

Ahmed Midhat, 1829'da Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesiyle memleketini terk etmek zorunda kalan bir anne ile Anadolu'dan İstanbul'a göç etmiş bir babanın oğlu olarak 1844 yılında Tophane'de dünyaya gelmiştir.⁸⁷ Babası Bezci Süleyman Ağa'dır. 5-6 yaşlarındayken babasını kaybetmesiyle başıboş bir çocukluk geçirmiştir.⁸⁸ Orta halli bir ailede büyüyen Ahmed Midhat, 10 yaşındayken üvey kardeşi Hafız Ağa'nın memuriyeti

---

⁸² Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 63-64.

⁸³ H. Yunus Apaydın, "Karâfî, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/399.

⁸⁴ İskender Pala, "Âbidin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/310.

⁸⁵ H. Yunus Apaydın, "İbn Kayyim el-Cevziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/119.

⁸⁶ Ömer Faruk Harman, "el-Cevâbü'l-Fesîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/428.

⁸⁷ M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/100.

⁸⁸ Sabri Esat Siyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi", *İslam Ansiklopedisi* (Eskişehir: M.E.B., 2001), 184.

sebebiyle Vidin'e taşınmıştır.⁸⁹ Sıbyan mektebine burada başlayan Ahmed Midhat, bir süre sonra ailesiyle İstanbul'a dönüp 17 yaşına kadar burada kalmıştır. Mısır çarşısında bir attar dükkanında çıraklık yaparken Hacı İbrahim Efendi'den okuma yazma öğrenmiş, ayrıca bir yabancından Fransızca dersleri de almaya başlamıştır.⁹⁰1861 yılında abisiyle Niş'e gidip Rüştîye eğitimini tamamlayarak memuriyet hayatına atılmıştır. 1865 yılında Tuna'nın merkezi olan Rusçuk'da Mektûbî kalemine girerek Fransızcasını ilerletmiştir. Başarılarından dolayı Midhat Paşa, ona kendi mahlasını vermiştir.⁹¹ 1868'de yazarlık yaptığı Tuna gazetesinde 1 yıl sonra baş yazar olmuştur. Aynı yıl Midhat Paşayla Bağdat'a giden Ahmed Midhat, Zevra gazetesinin müdürü olup oldukça kültürlü bir çevre edinmiştir. 1871 yılında abisinin ölümüyle memuriyetten istifa edip İstanbul'a dönmüş, ailesinin geçimini üstlenmiştir. Cerîde-i 'Askeriye'de başyazarlık yaparken evinde kurduğu matbaayla da kendi eserlerini yayımlamaya başlamıştır. 1873'de matbaasını büyüterek Beyoğlu'na taşınmış ve "Duvardan Bir Sada" yazısı sebebiyle ilgisi olmamasına rağmen Yeni Osmanlılarla birlikte Rodos'a sürgün edilmiştir. Üç yıl kaldığı Rodos'ta Medrese-i Süleymâniye'yi kurarak dersler vermiştir. İlk romanlarını burada yazmış ve 1876'da 5. Murat'ın tahta geçmesiyle birlikte affedilerek İstanbul'a geri dönmüştür. Burada yayın faaliyetlerine devam etmiş ve 1878'de en uzun ömürlü gazetelerden olan Tercümân-ı Hakikat'i çıkarmaya başlamıştır. 2. Abdülhamit zamanında sarayın himayesi altına girmiş olan Ahmed Midhat, 1885'de Karantina başkatibi olmuştur. 1889 yılındaki Şarkiyatçılar Kongresi sebebiyle yapmış olduğu seyahatten sonra 1895 yılında Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ikinci başkanlığına terfi etmiştir. 2. Meşrutiyet'ten sonra emekli olan Ahmed Midhat, 1909 yılında Darü'l-Fünûn'da hocalık yapmış ve 1912'de fahri hizmette bulunduğu Darüşşafaka'da vefat etmiştir. Ahmed Midhat 19. yy'da Türk gazeteciliğinin gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuştur.⁹² O, edebiyat tarihinde zengin bir kaynak teşkil eden ve pek çok eser kaleme alan bir yazardır.

Ahmed Midhat'ın eserleri; ders kitapları, ansiklopedik tarih-coğrafya külliyatı ve tercümeleleri istisna edilerek üç başlık altında tasnif edilebilir:

---

⁸⁹ B. Lewis, "Ahmad Midhat", *The Encyclopedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1986), 1/289.

⁹⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988), 445.

⁹¹ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 445.

⁹² Lewis, "Ahmad Midhat", 1/289.

1.Hikâye ve Romanları: *Kıssadan Hisse* (1870), *Letâif-i Rivâyât* (25 kitap,1870- 1893), *Hasan Mellâh* (1874), *Dünyaya İkinci Geliş* (1874), *Hüseyin Fellâh* (1875), *Yeryüzünde Bir Melek* (1875), *Karı-Koca Masalı* (1875), *Felâton Bey ile Rakım Efendi* (1875), *Paris 'te Bir Türk* (1876), *Süleyman Muslî* (1877), *Çengi* (1877), *Kafkas* (1877), *Beliyyât-ı Mudhike* (1881), *Karnaval* (1881), *Henüz On Yedi Yaşında* (1881), *'Acaib-i Âlem* (1882), *Dürdane Hanım* (1882), *Vah* (1882), *Volter Yirmi Yaşında* (1884), *Esrâr-ı Cinâyet* (1884), *Cellat* (1884), *Hayret* (1885), *Arnavutlar-Solyotlar* (1888), *Demir Bey* (1888), *Fennî Bir Roman* (1888), *Haydut Montari* (1888), *Gürcü Kızı* (1889), *Rikalda* (1890), *Müşâhedât* (1891), *Hayal ve Hakikat (Fatma Aliye Hanımla Birlikte, 1892)*, *Ahmed Metin ve Şirzad* (1892), *Taaffüf* (1895), *Gönüllü* (1896), *Altın Aşıkları* (1898), *Mesâil-i Muğlaka* (1898), *Jön Türk* (1910).

2.Oyunları: *Açıkbaş* (1874), *Ahz-i Sar* (1874), *Hükm-i Dil* (1874), *Fürs-i Kadimde Bir Facia* (1884), *Çengi* (1884), *Çerkez Özdenler* (1884)

3.Gözlem ve incelemeye dayanan önemli fikri eserleri: *Üss-i İnkılâb ve Zübdetü'l-Hakâyık* (1877-1878), *Müdâfa 'a (Hıristiyanlığa karşı İslâm'ın Müdâfa 'ası, 3 cilt, 1883-85)*, *İstibşâr* (1892), *Beşâir* (1895), *Nizâ-ı 'ilm ü din* (4 cilt, 1895 - 1900), *Şopenhavr'ın Hikmet-i Cedîdesi* (1887), *Volter* (1887), *Beşir Fuad* (1887); *Avrupa'da Bir Cevelan* (1890), *Menfâ (Otobiyografi, 1876)*⁹³.

3.2. Dinler Tarihi Açısından Çalışmaları ve Reddiyeleri

Dinin tarihi insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte, bir dinin içerisindeki farklılık da gelenek görenek farklılıkları ve ideolojik farklılıklar gibi hususlardan ortaya çıkmış, düşünsel ve inançsal farklılıkların oluşmasında temel rol oynamıştır.⁹⁴ Bu bağlamda dini konu edinen bilimlerin disiplinler olarak ortaya çıkışı ise çok sonraki dönemlere denk gelmektedir. Dinler Tarihi'ni de içine alan Din Bilimleri Aydınlanma devriyle birlikte ortaya çıkmıştır.⁹⁵ 19. yy. ın ikinci yarısından itibaren dinler karşılaştırmalı olarak ele

⁹³ Ezel Erverdi vd. (ed.), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler* (Dergah Yayınları, 1977), 1/68-70; Okay, "Ahmed Midhat Efendi", 2/102-103.

⁹⁴ Şinasi Gündüz, "Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (17 Nisan 2012), 2.

⁹⁵ Ömer Faruk Harman, "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 23.

alınmış ve çok yönlü olarak incelemeye tabi tutulmuştur. Batı’da bilimsel düzeyde dinler tarihi çalışmaları Max Müller’le (1823-1900)⁹⁶ başlamış ve tarafsız bir din bilimine duyulan ihtiyacı dile getirmiştir.⁹⁷ İslâm dünyasında ise dini düşünceler ilâhî vahiyle başlamıştır. Kur’an’da çeşitli inançlardan bahsedilmiş ve İslâm ile karşılaştırması yapılmıştır.⁹⁸ İslâm Dünyasında hicri ilk yüzyıldaki tartışmalar, tarafların kendisini açıklamak üzere yazdıkları *makalât* türü eserleri ortaya çıkarmıştır. Üçüncü yüzyıldan itibaren ise yazılan pek çok eser *Milel ve Nihal* adı altında toplanmıştır. Bu alanda İbn Hazm’ın *el-Fasl’ı* çok önemli bir yeri haizken eş-Şehristânî’nin (v.1153)⁹⁹ eseri de önemli bir yer tutmaktadır. Bu ekseninde yazılmış bir diğer önemli eser ise şüphesiz Bîrûnî’nin¹⁰⁰ *Tahkîku mâ li’l-Hind* adlı eseridir. Reddiye özelinde ise Vasıl b. Ata (v.748)¹⁰¹’ya kadar geri gitmek gerekmektedir. Hıristiyanlığa karşı yazılmış olan en önemli reddiyeler arasında şüphesiz Ali b. Rabben et-Taberî’nin *Kitabü’r-Red ‘ale’n-Nasâra*’sı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra el-Câhız (v. 869)¹⁰², el-Kindî¹⁰³, el-Gazzâlî (v. 1111)¹⁰⁴

⁹⁶ Dinler tarihçisi, dilbilimci, oryantalist ve hindologdur. Yunanca, Latince, Arapça, Farsça ve Sanskritçe bilmektedir. Bir dönem İngiliz elçiliği görevinde bulunmuştur. Bk. Ahmet Türkan, “Osmanlı Sarayında Bir Dinler Tarihçisi: Max Müller’in Türkiye Ziyaretinin Değerlendirilmesi”, *Oksident* 3/1 (30 Haziran 2021), 7-8.

⁹⁷ Harman, “Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)”, 37-39.

⁹⁸ Harman, “Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)”, 44-45.

⁹⁹ İsmi Muhammed olup ünvanı el-Efdal’dır. Fıkıh ve kelim üstadıdır. Milel-Nihal adlı eserinde felsefe ve dini mezheplerin aynı kaynaktan çıktığını anlatmıştır. Bk. Yusuf Ziya Yörük, *Ebu’l-Feth Şehristânî* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 15-23.

¹⁰⁰ Bîrûnî’nin hayatı hakkında verilen bilgiler çok az olup kendisi 362/973 tarihinde Harezm’de doğduğunu söylemiştir. Tam ismi Ebu’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Hârezmî’dir. Fennî, tabii ve sosyal ilimlerle meşgul olan Bîrûnî, Arapça, Farsça, İbranice, Rumca bilmekte ve Süryanice ve Yunancayı da öğrendiği düşünülmektedir. Aynı zamanda ilk ilmi Hindolog olup Sanskritçe de bilmektedir. el-Âsârü’l-Bâkiye, *Tahkîku mâ li’l-Hind*, et-Tefhîm yazdığı önemli eserler arasındadır. Bk. Günay Tümer, *Bîrûnî’ye Göre Dinler ve İslâm Dîni* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 35-55.

¹⁰¹ Mutezile mezhebinin kurucusu, ilahiyatçı.

¹⁰² Asıl ismi Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Cahız el-Kinani olup Arap edebiyatının en büyük yazarlarından ve mutezili kelimcilerindendir. Bk. Ramazan Şeşen, “Câhız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/24-26.

¹⁰³ Asıl ismi Ebu Yusuf Yakub b. İshak olup Arap Filozofu olarak anılmaktadır. İlk İslam filozofu ve ilim ve felsefe araştırması yapan ilk Müslüman Arap’tır. Kelim ve felsefe alanında uzman olup Yunanca ve Süryanice bilmektedir. Bk. “Kindî”, çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (30 Haziran 1990), 22-23.

¹⁰⁴ Asıl adı Ebu Hamid el-Gazzali’dir. Mezhepler, fıkıh usulü, mantık, kelim ve cedel konusunda ilim tahsil etmiştir. Nizamiye Medresesi’nde hocalık yapmış olup başarısından dolayı Nizamü’l Mülk ona Zeynü’d-Din (Dinin Süsü) lakabını vermiştir. Ancak o, daha çok İslamiyet’in üstünlüğünü ispatlama çabısından dolayı almış olduğu Hücetü’l İslam lakabıyla bilinir. Bk. İbrahim Agah Çubukçu, *Gazzali ve Şüphencilik* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doçentlik Tezi, 1964), 60-62.

ve el-Bâkılânî'nin (v. 1013)¹⁰⁵ eserleri daha genel mahiyettedir.¹⁰⁶ Cumhuriyet dönemi öncesine baktığımızda ise Türkiye'de Dinler Tarihi çalışmalarının Batı ile paralel geliştiği görülmektedir. *Milel Nihal ve Reddiye* tarzında, biraz mezheplerden biraz dinlerin tarihinden bahseden eserler kaleme alınmıştır. Modern dinler tarihçileri ise bu eserleri günümüz dinler tarihi kitaplarının ilk örnekleri saymışlardır.¹⁰⁷ 1859 yılında Mekteb-i Mülkiye ders programına daha önce bulunmayan *Târîh-i Edyân* (Dinler Tarihi) dersinin konulmuş olduğu görülmektedir¹⁰⁸. 1898 yılında Medresetü'l-Mütehassisîn'de okutulan dersler arasında da *Târîh-i Edyân* bulunmaktadır. Ahmed Midhat, İkinci Meşrutiyet'in ardından İstanbul'daki Dârü'l-Fünûn-i 'Osmânî İlahiyat Fakültesi ve Medresetü'l-Vâizîn'de *Târîh-i Edyân* dersleri vermeye başlamış¹⁰⁹ ve Dinler Tarihi'nin Darü'l Fünûn'da okutulmaya başlanmasıyla birlikte ilk kez *Târîh-i Edyân* adıyla ders kitabı olarak okutulan eseri de kendisi kaleme almıştır.¹¹⁰

Eserlerinde fanatik Müslüman tavrı göstermeyen Ahmed Midhat,¹¹¹ Hıristiyanlıkla ilgili eserlerinde kelâmcı bir tavır takınarak İslâm'ı savunan bir yaklaşım sergilemiştir.¹¹² Onun bu konuda yazdığı eserler sırasıyla *Müdâfa'a* (1-2-3. ciltler), *İstibşâr*, *Beşâir ve Nizâ-ı 'İlm ü Din (İslâm ve 'Ulûm)* adlı eserleridir. Bunların yanı sıra dinlerin tarihine de önem veren Ahmed Midhat, dini ilimleri öğretmenin ilahî bir görev olduğunu söylemiş¹¹³ ve *Târîh-i Edyân* başlıklı eserini de kaleme almıştır.

---

¹⁰⁵ Ehl-i Sünnet'in Keskin Kılıcı olarak bilinen Bakıllani'nin asıl adı Muhammed b. Et-Tayyib'dir. Kelam, fıkıh, tefsir, hadis, dil, edebiyat, felsefe, dinler tarihi vb. birçok alanda ilim tahsil etmiştir. O, nakilcilikten ziyade orijinal düşünceler ortaya koymuştur. Bk. Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Bâkılânî'nin Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1998), 4-6.

¹⁰⁶ Sayar, *Makdisî'nin Çeşitli Dinler İslâm Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma*, 11.

¹⁰⁷ Cengiz Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (01 Ağustos 2009), 72.

¹⁰⁸ Galip Atasağun, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (ts.), 204.

¹⁰⁹ Hikmet Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1-4 (01 Haziran 1960), 111.

¹¹⁰ Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri", 75.

¹¹¹ M. Orhan (Mehmet Orhan) Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi* (Ankara: MEB, 1991), 283.

¹¹² Murat Ak, "Doğu-Batı İkileminde Bir Osmanlı Entelektüeli Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 6/3 (Aralık 2006), 248.

¹¹³ Elif Karayel, *Dinler Tarihi Açısından Ahmed Mithat Efendi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 18.

3.2.1. Müdâfa‘a 1

Osmanlı Devleti, Yahudi ve Hıristiyanların can ve mallarını güvence altına almış ve onlara din ve mezhep özgürlüğü vermiştir. Ancak Hıristiyanlar bunu suistimal etmişler, İslâm aleyhine bir takım saldırıda bulunmuşlardır. Hıristiyan misyonerler, kendilerine karşı yazılan reddiyelere rağmen Müslümanları Hıristiyanlığa davet etmeye devam etmişlerdir. Bu bağlamda Müslümanları uyandırmak ve kendi dinlerinin üstünlüklerini gösterme ihtiyacının ortaya çıktığını ifade eden Ahmed Midhat, Hıristiyanlığın mahiyetini ortaya koymak amacıyla bu eseri ortaya koymuştur. Ahmed Midhat, bu eserin Hıristiyanlığa saldırı olarak algılanabilecek olmasına karşın savunma olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴ Öncelikle Tercümân-ı Hakikat gazetesinde yayınlamış olup sonrasında bir kitap halinde basılan bu eser, Müslümanları Hıristiyanlığa davet edenlere karşı yazılmış 620 sayfalık bir reddiyedir. Eser, Hıristiyanlığın kuruluş ve yayılış tarihiyle başlar. Ardından Filistin bölgesinin durumu, Havarilerle ilgili meseleler, Mesihçilik, Hıristiyanlığın mezheplere ayrılması, Konstantin dönemi, Haçlı olayları, Protestanlar, Cizvitler gibi konuları ele almıştır.

3.2.2. Müdâfa‘a 2: Müdâfa‘a’ya Mukâbele ve Mukâbeleyle Müdâfa‘a

Ahmed Midhat, Hıristiyan Misyonerlerin saldırılarına karşı *Müdâfa‘a* 1. cildi kaleme aldıktan sonra, Hıristiyan cephesi bu duruma ziyadesiyle rahatsız olmuşlar ve pek çok dilde basılan gazetelerde aşağılarcasına yazılar yazmışlardır. Bunun yanı sıra İstanbul’daki Amerika Misyoner Cemiyet Başkanı Mösyö Dwight (d. 1843 v. 1917)¹¹⁵, bu eser karşısında Hıristiyanların inançlarının çökeceği endişesiyle *Müdâfa‘a*’ya bir cevap yazma gayreti içerisine girmiştir. Ahmed Midhat, yazdığı bu eserinde öncelikle *Müdâfa‘a’ya Mukâbele* başlığıyla Mösyö Dwight’ın cevabını yayınlamış ardından ise *Mukâbeleyle Müdâfa‘a* başlığıyla ona verdiği cevabı kaleme almıştır.¹¹⁶ Ahmed Midhat

---

¹¹⁴ Ahmed Midhat, *Müdâfa‘a* (İstanbul, 1300), 4-9.

¹¹⁵ Henry Otis Dwight, Amerikalı Misyoner ve yazar. 1872-79 yılları arasında Türkçe Misyoner Yayınlarının editörlüğünü yaptı. 1901’de misyonerlik görevinden istifa etti. “Ekümenik Yabancı Misyonlar Konferansı”nı ve “Misyon Ansiklopedisi”nin editörlüğünü yaptı. Eserleri: “Turkish Life in War Time”, “Treaty Rights of American Missonaries in Turkey”, “Constantinople and its Problems”, “Blue Book of Missions”, “A Moslem Sir Galahad”. Bk. “Dwight”, *The Encyclopedia Americana*, ed. Francis Lieber (New York: Encyclopedia Americana Corp., 1918), IX/446.

¹¹⁶ Ahmed Midhat, *Müdâfa‘a’ya Mukâbele ve Mukâbeleyle Müdâfa‘a* (İstanbul, 1300), 4-10.

bu eserinde, Mösyö Dwight'ın cevabından sonra Havariler, Hıristiyanlığın yayılışı ve karşılaştıkları engeller, Hıristiyanlığın mahiyeti gibi konuları ele almıştır.

3.2.3. *Müdâfa'a 3: Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli*

Ahmed Midhat'ın *Müdâfa'a 2*. cildi yazmasının ardından kendisine Fransızca yazılmış imzasız bir mektup gönderilmiştir. Bu mektubu yazan kişi, Fransız yazar Chateaubriand'ın (1768-1848)¹¹⁷ “Gelecek muhakkak Hıristiyanlıkta ve dahi onun Katolik mezhebindedir. Çünkü Hıristiyanlık tüm dünyada geçerli olan ilâhî kanun, ahlâk kanunu ve siyaset kanununu içermektedir” sözünü kullanarak Ahmed Midhat'ın Hıristiyanlık aleyhine yazsa da başarılı olamayacağını dile getirmek istemiştir. Bunun sonucunda Ahmed Midhat *Müdâfa'a* 'nın üçüncü cildini kaleme almış ve bunu yaparken diğer iki eserinde olduğu gibi Hıristiyan kaynaklarıyla savunusunu güçlendirmiştir. Ahmed Midhat, eserinde *Müdâfa'a* 'nın birinci ve ikinci cildinde vermiş olduğu bilgilerin tarihi bilgiden ibaret olduğunu söylemiştir. Hıristiyan kelamcılarının kıyas ve içtihatlarını görmenin gerekli olduğuna vurgu yapan Ahmed Midhat, *Müdâfa'a* 'nın üçüncü cildini yazmayı gerekli görmüştür.¹¹⁸ O, 569 sayfalık eserini yazarken Hıristiyan kaynaklarını kullanmış ve İslâm ile mukayese etmeyi de göz ardı etmemiştir. Ahmed Midhat, bu ciltte öncelikle Hıristiyanlığın temel meseleleri olan zelle, teslîs, akıl ve nakil meselesini ele almıştır. Ardından Hıristiyanlıktaki ahlâk ve siyaset meselelerini tartışmıştır. O, bunu yaparken Chateaubriand'ın var olduğunu söylediği ahlâk ve siyasetin esasında Hıristiyanlıkta bulunmadığını, İslâm'da ise en mükemmel haliyle olduğunu ifade etmiştir.

¹¹⁷ François Auguste Rene Chateaubriand, Fransız yazar ve siyasetçi. 1788'de orduda askeri görev aldı. Devrimin başlangıcında Paris'e gitti. 1791'de Amerika'ya yapılacak keşif gezisine katıldı. 1792'de Fransa'ya dönüp kendisini zenginleştirecek olan Celeste Buisson de Lavigne ile evlendi. Kısa bir süre sonra Fransa'yı terkedip Prusya ordusuna katıldı. Thionville kuşatmasında yaralanan Chateaubriand, İngiltere'de sürgüne gitti ve Londra'da sefil bir hayat sürdü. Ardından Fransızca dersler verip çeviriler yaparak geçimini sağladı. Annesinin ölümünün etkisiyle Hıristiyanlığa sıkı bir şekilde bağlandı. 1800 yılında Fransa'ya geri döndü ve 1801'de *Génie du Christianisme*'de bir bölüm olan “Atala”yı yayınladı. Ertesi yıl ünlü eseri “Le Génie du Christianisme”yi yayınladı. O, Hıristiyanlığın diğer tüm dinlere üstünlüğünü gösterme amacı taşıyordu. Çalışmaları Bonaparte'ın ilgisini çeken Chateaubriand, 1803 yılında Fransa İç İşleri Bakanı olmuştur. 18. Lui zamanında devlet bakanı ünvanını korudu. Villele'in iktidara gelmesi üzerine Berlin'e, ardından Londra'ya büyükelçi olarak atandı ve Eylül 1822'de Verona kongresinde Fransa'yı temsil etti. 1824'de görevden alınca hükümete karşı saldırıları alevlendirdi. Martignag Bakanlığı'nın katılımıyla görevine dönüp Roma büyükelçiliği yaptı. 1830 devriminde kralcıları yanında yer aldı. Fransa'da Orta Çağ'ın ve Antik Hıristiyanlığın edebi kaynaklarına dikkat çeken ilk kişi oldu. Eserleri: “Atala”, *Le Génie du Christianisme*”, “Rene”, “Les Martyrs”, “L'itinéraire de Paris a Jerusalem”, “Voyage en Amerique”, *Etudes Historiques*”, “Les Memories d'Outre-Tombe”. Bk. “Chateaubriand”, *The Encyclopedia Americana*, ed. L. Thomas (New York: Encyclopedia Americana Corp., 1918), VI/349-350.

¹¹⁸ Ahmed Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-* (İstanbul, 1302), 25.

3.2.4. İstibşâr

Amerika’da Filipinler Konsolosu olarak görev yapan Aleksandır Russel Webb (d. 1846 v. 1916)¹¹⁹, ailesiyle birlikte Müslüman oluşunu *Tercümân-ı Ahvâl*’de yayımlamıştır. Ahmed Midhat, bu yazıları toplayıp alt başlığı *Amerika’da Neşr-i İslâm Teşebbüsü* şeklinde 1894 de kitaplaştırmıştır.¹²⁰ Ahmed Midhat, Webb’in düşünceleriyle kendi düşüncelerini uyumlu bulduğu için eser üzerinde çalışırken heyecanlanmıştır.¹²¹ Ayrıca bu eser Osmanlı’da Webb’den bahseden ilk kaynak olması yönüyle de tarihi bir önem taşımaktadır.¹²²

3.2.5. Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvve-i Muhammediyye

Ahmed Midhat, Katolik ilahiyatçı bir arkadaşının isteği üzerine İncil’de Hz. Peygamberin geleceğinin müjdenmesiyle ilgili olarak bu eseri kaleme almıştır.¹²³ Kitab-ı Mukaddes’ten örneklerle eserini yazan Ahmed Midhat, putperestlerin de Hz. Peygamberi müjdelediğini ifade etmiştir. Eserini Beşâir-i Târîhiyye ve Beşâir-i Kitâbiyye şeklinde iki kısma ayırmıştır. Sonrasında ise ilk kısmı Beşâir-i Sâbiyye, Beşâir-i Yahûdiyye ve Beşâir-i Nasrâniyye olarak üçe ayırmıştır. İkinci kısım olan Beşâir-i Kitâbiyye’yi ise Beşâir-i Tevratîyye ve Beşâir-i İncîliyye olarak iki kısma ayırmıştır.¹²⁴

3.2.6. Nizâ-ı ‘İlm ü Din / İslâm ve ‘Ulûm

Ahmed Midhat, Fatma Aliye Hanımın aracılığıyla John William Draper (1811-1882)¹²⁵’in 1874 yılında *History of the Conflict between Religion and Science* (Din ve

¹¹⁹ Amerikalı Müslüman gazeteci. Presbiteryen mezhebine mensupken büyük dinleri araştırmaya başladı. 1886’da İslami bir çevre edindi ve 1888 yılında ailesiyle birlikte Müslüman oldu. Eserleri: “The Tree Lectures”, “Islam in America”, “The Armenian Troubles and Where the Responsibility Lies and a Few Facts About Turkey Under the Rule of Abdul Hamid II”, “A Guide to Namaz”. Bk. İlhan Ekinci, “Webb, Muhammed Alexander Russell”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2019), ek-2/659-661.

¹²⁰ Kudret Savaş, “Ahmet Mithat’ın Kaleminden Amerikalı Bir Mühtedi: A.R. Webb ve İstibşâr”, *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi* 1/13 (25 Haziran 2018), 460.

¹²¹ Savaş, “Ahmet Mithat’ın Kaleminden Amerikalı Bir Mühtedi: A.R. Webb ve İstibşâr”, 468.

¹²² Savaş, “Ahmet Mithat’ın Kaleminden Amerikalı Bir Mühtedi: A.R. Webb ve İstibşâr”, 469.

¹²³ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, 284.

¹²⁴ Muazzez Eser, *Ahmet Midhat Efendi’nin Fikrî Eserlerinde Din Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 124.

¹²⁵ John William Draper, Amerikalı fizikçi ve kimyager. 1833 yılında Amerika Birleşik Devletleri’ne gitti. 1836’da Tıp doktoru oldu. Ardından 1839 yılında kimya ve fizik profesörü oldu. “History of the Intellectual Development of Europe” adlı eseri büyük yankı uyandırdı. Bu eserin on dile çevirisi yapılarak çokça okundu. Eserleri: “Text-book on Chemistry”, “Text-book on Natural Philosophy”, “Human Physiology, Stati- cal and Dynamical of the Conditions and Course of the Life of Man”,

Bilim Çatışmasının Tarihi) isimli eserini okumuş ve yazar tarafından ilmî olarak yazılmış bu eseri cevap vermeye lâayık görmüştür. Draper, eserinde bilim ile dinî hükümlerin birbiriyle olan çatışmasından söz etmiştir. Ahmed Midhat ise burada kastedilen dinin Hıristiyanlık ve özellikle onun Katolik mezhebi olduğunu ifade etmiştir. Ancak eserin pek çok yerinde İslâm aleyhine de yazdığını gören Ahmed Midhat, daha iyi anlamak ve anlatmak adına öncelikle Draper'in yazdığı eseri çevirmiştir. Sonrasında ise *İslâm ve 'Ulûm* başlığıyla kaleme aldığı ikinci kısımda kısmen şerh ve kısmen de eleştiri yapmış ve İslâm'ın bilim karşıtı bir din olmadığını savunmuştur.¹²⁶

3.2.7. *Târîh-i Edyân*

Ahmed Midhat, İkinci Meşrutiyet'in ardından Darü'l-Fünûn'da okutulmak üzere bir dinler tarihi kitabı kaleme almıştır. O, kendi dinimizi bilmenin diğer dinlerle karşılaştırma yapmak için faydalı olduğunu savunurken bu karşılaştırmada İslâm'ın hiçbir çekincesinin olamayacağını da dile getirmiştir. İlk olarak Darü'l-Fünûn dersleri *Târîh-i Edyân* adıyla basılmış, ikinci ve üçüncü basımda ise *Tedrîs-i Târîh-i Edyân* başlığıyla yayıma hazırlanmıştır. O bu eseri yazarken Saussaye'ın *Târîh-i Edyân Mecellesi* (Manuel d'Histoire des Religions) isimli kitabından kaynak olarak faydalandığını da ifade etmiştir.¹²⁷ O, eserini “Umûmiyyât” ve “Husûsiyyât” olarak iki kısma ayırmış ve birinci bölümde dinler tarihinin öneminden söz etmiştir. Ayrıca öğrencinin yapması gereken hazırlıklara da değinen Ahmed Midhat, Dinler Tarihinde usul, insan, medeniyet vb. konuları da genel olarak ele almıştır. Eserinin ikinci bölümünde ise Fetişizm'den Budizm'e kadar pek çok inanış biçimini özel olarak incelemiş ve bu dinlerin inanç ve ibadetleri hakkında bilgiler vermiştir.¹²⁸

“History of the American Civil War”, “History of the Conflict between Religion and Science”, “Madison the Capital of Wisconsin and its Heroes”, “King's Mountain and its Heroes”. Bk. “Draper”, *The Encyclopedia Americana*, ed. Francis Lieber (New York: Encyclopedia Americana Corp., 1918), IX/312-313.

¹²⁶ Ahmed Midhat, *Niza-ı 'İlm ü Din / İslâm ve 'Ulûm* (İstanbul, 1313), 4-13.

¹²⁷ Tanyu, “Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi”, 116.

¹²⁸ Enes Köse, *Ahmed Midhat Efendi'nin Tedrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 8.

İKİNCİ BÖLÜM
AHMED MİDHAT'IN "MÜDÂFA'A 3: HİRİSTİYANLIĞIN MÂZÎSİ, HÂLİ,
İSTİKBÂLİ" ADLI ESERİNDE HİRİSTİYANLIKLA İLGİLİ GÖRÜŞLER VE
TARTIŞMALAR

1. Temel Meseleler

Hıristiyanlarla olan ilişkimizin başlangıcından bugüne kadar reddiye tarzında ele alınmış hangi esere bakarsak bakalım birkaç temel mesele hep gündemdedir. Ahmed Midhat Efendi her ne kadar bu meseleleri daha önceki eserlerinde ele almış olsa da bunların yalnız tarih bilgisinden ibaret olduğunu ve Hıristiyanlık Kelam'ında bu hususların kıyas ve içtihadını görmenin gerekli olduğunu ifade etmiştir. O, ele aldığımız bu eserinde de temel meseleler üzerinde durmuştur.

1.1. Zelle

Hıristiyan inancına göre Hz. Âdem ve Hz. Havva, Allah'ın onlara yasakladığı yasak meyveden yiyerek Allah'a isyan etmişler ve cennetten kovularak ölümlü olmuşlardır. Bu şekilde ölümü ve günahı dünyaya getirip miras yoluyla tüm insanlığa aktarmışlardır. Tanrı ise insanlığa olan sevgisinden dolayı oğlu İsa'nın bedenine girmiş çarmıha gerilip acı çekmiş ve insanların günahına kefarete olarak kendini feda etmiştir. Bu bağlamda insanların kurtuluşa erebilmesi için Kiliseye bağlanıp vaftiz olmaları gerekmektedir. Bu inanca göre bir kimse bütün ömrünü hayır hasenatla geçirse de Hıristiyan olmadığı için kurtuluşa erememekte ancak Hıristiyan olup vaftiz edildiğinde katil veya hırsız dahi olsa "ruhu'l-kuds" olan papaz onu günahlarından temizleyebilmektedir.¹²⁹ Bu bağlamda İznik Konsili'nde (MS 325) alınan kararlar Hz. İsa'nın Tanrı'nın yegâne oğlu olduğu kabul edilmiştir. Aynı tabiattan olduğuna, insanlığın kurtuluşu için göklerden inip bedenleştiğine, çarmıha gerildiğine ve tüm insanlığın onun vasıtasıyla dünyaya geldiğine iman etmişler ve buna inanmayanları aforoz etmişlerdir.¹³⁰ Yahudilikte ise Allah, Hz. Adem'e "İyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Ondan yediğin gün ölürsün"¹³¹ demiş fakat Hz. Adem ondan yiyerek isyan etmiştir. Böylece Allah, onu Aden bahçesinden kovmuştur.

---

¹²⁹ Mahmut Aydın, *Hıristiyanlık Tarih, İnanç ve Uygulama* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021), 328-329; Uludağ Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi - Muhammet Tarakçı, "St. Thomas Aquinas'a Göre Aslı Günah" 15/1 (2006), 311-315.

¹³⁰ Francis Dvornik - Soeur Jean Marie O.P, *Konsiller Tarihi İznik' ten II. Vatikan' a*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 10-13; Alpaslan Yıldız, "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili" 12/2 (2003), 288-289; Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/549-552.

¹³¹ Tekvin 2:17.

Ahmed Midhat, Hıristiyanlığın aslı olan Yahudilikteki anlatımın Hıristiyanlıktakinden farklı olması hasebiyle iki din arasındaki bu farklılığın nereden çıktığını sorgulayarak bu hataya İncillerin sebep olmadığını ifade etmiştir. Zira bu zelle meselesinin yalnız Pavlus'un Romalılara¹³² ve Galatyalılara¹³³ yazdığı mektupta üstü kapalı olarak geçtiğine dikkat çekmiştir.¹³⁴ Bunun yanı sıra önde gelen Hıristiyanlardan olan Norman P. Williams'a¹³⁵ göre Hz. İsa, sinoptik İncillerde hiçbir zaman günah tezini savunmamış ve kötülüğün doğuşuna dair bir sorunu da ele almamıştır.¹³⁶ Pavlus'a göre ise hukuk günahın dayandığı güç olup Hz. Adem, tanrısal hukuk gereği yasak meyveyi yiyip günahkar olmuş ve cennetten kovulmuş ve böylece Onun soyunda gelen insanlar da bu günaha mahkum¹³⁷ olmuşlardır.¹³⁸

Ahmed Midhat'a göre İncilin bütün cihana hükmettiğine dair inanç ise tamamen Hıristiyanlığın uydurduğu bir şeydir. Zira Hz. İsa'nın havarilerine "İsrail halkının yitik koyunlarına gidin"¹³⁹ demesi veyahut Kenanlı bir kadının Hz. İsa'ya yalvarması¹⁴⁰ hadisesinde de açıkça görüldüğü üzere İnciller yalnızca İsrailoğullarına gönderilmiştir. Bu bağlamda Yahudiler zaten zelle meselesini bildiklerinden dolayı Pavlus dahi mektuplarında meseleyi örtülü olarak aktarmıştır. Zira MS 100'e kadar Hıristiyanlar, Yahudi addolunur idiler.¹⁴¹

Ahmed Midhat Hıristiyanlığın, Yahudiliği tamamlamaya gelmesine rağmen bu hataların olmasının sebebini, hemen hiçbiri Yahudi olmayan kilise babalarına bağlamıştır. O, bu noktada Hz. İsa'nın İbrani olmasına rağmen İncillerde "Elohi Elohi lema şevakteni" cümlesinden başka bir İbranice ifadenin olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca o, Yeşu, Mesih gibi bir iki isim hariç bütün isimlerin Latin ve Yunan lisanından alınmış olduğuna dikkat çekmiş; bir dinin müçtehitlerinin kendi dinlerine bu kadar yabancı kalmaları halinde hatalarının olmasını "pek normal" olarak tanımlamıştır. Ayrıca Hıristiyanlığa sonradan

---

¹³² Romalılar 5:12-15.

¹³³ Galatyalılar 3:22.

¹³⁴ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 62.

¹³⁵ (1883-1943) Anglikan teolog ve rahip. 1927'den 1943'e kadar Oxford'da görev yaptı.

¹³⁶ İsmail Raci Faruki, *Hıristiyan Ahlakı* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015), 234.

¹³⁷ Romalılar 5:12-18.

¹³⁸ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı* (Ankara Okulu Yayınları, 2015), 218.

¹³⁹ Matta 10:5-6.

¹⁴⁰ Matta 15:21-24.

¹⁴¹ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 69.

dahil olan şeylerin Yunan ve Latin'den girdikleri konusunda şüphe olmadığını beyan etmiştir. Nitekim Hz. Âdem bütün insanlığın babası olup bu zelle meselesi kadim Hint, Çin ve Mısır'da da bulunmaktadır.¹⁴² Bunun yanı sıra bu zelle sebebiyle kefarete olarak Hz. İsa'nın kendisini feda etmesi, putperest asıllı bir inanış olup Antik dünyada tanrıların insanın iyiliği için kendini öldürmesi yaygın bir durumdur. Bu bağlamda bu kurban meselesi pek çok ilkel dinin özelliği olmakla birlikte Hıristiyan teolojisinin de bir parçasıdır. Ancak tarihsel İsa ile ilgisi olmayan bir konudur.¹⁴³

Hz. Adem'in zellesi meselesi Hıristiyanlar arasında da anlaşmazlıklara yol açmıştır. Bu konuda ilk ün kazananlar Aziz Justin (MS 100-165)¹⁴⁴, Aziz İrene (MS 130-202)¹⁴⁵ ve Aziz Klement (MS 30-101)¹⁴⁶tir.¹⁴⁷

Zelle meselesini Hıristiyanlıkta ele alan ilk kişi Orijen'dir. (MS 184-253)¹⁴⁸ O, insanın Tanrıyla bütünleşebilmesi için günahsız olması gerektiğini söylemiştir. Ancak buna kendi gayretiyle ulaşamayacağı için Tanrı biricik oğlunu göndermiştir ve o da kendisini kurban etmiştir.¹⁴⁹ Buna karşın Aziz Justin ise “babanın hatası evlada geçmez” demiştir. 100 sene sonrasında ise “Altın Ağızlı Yuhanna” lakabıyla Hrisostom (MS 349-407)¹⁵⁰ “Tanrı insanları kendi azabından kurtarmak için yine kendisini feda etmiştir” demiştir.

---

¹⁴² Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 75-77.

¹⁴³ Arthur Weigall, *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik Pavlos Hıristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri* (Ozan Yayıncılık, 2002), 85-93.

¹⁴⁴ (Lat. Iustinus) Ailesi Grek ve Latin kökenli olan Justin Hıristiyanlık tarihinin en önemli apolojistlerindedir. En önemli eserlerinden biri Trifo ile Söyleşiler'dir.

¹⁴⁵ (Lat. İrenaeus) Pavlus ve Yuhanna'nın eğitimleri etkisiyle büyümüş İzmir doğumlu İrene'nin en önemli yazısı Gnostikçilere karşı olan “Sapkınlıklara Karşı” isimli eseridir. Tanrı insanı sevgi nedeniyle yaratmış ve sevgi nedeniyle kurtarmıştır der.

¹⁴⁶ Romalı Klement Petrus ve Pavlus'un öğrencisi olup Roma Kilisesinin üçüncü Episkoposudur. İlk Havarisel Baba kabul edilmektedir. Asli günahın kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Bk. Bilal Doğan, *Hıristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus-Pelagius Örneği)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 178.

¹⁴⁷ Marc Madrigal, *Kilise Babaları* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes, 2017), 11-13,17-18,5-6.

¹⁴⁸ (Lat. Origenes) 3.yy.'da yaşamış en önemli Hıristiyan ilahiyatçılardandır. Hıristiyan bir ailede yetişmiş olup Sezeriye episkoposu tarafından kendisine papazlık unvanı verilir. Sezeriye'de kendi okulunu açmış, İmparator Decius'un zulüm döneminde ise öldürülmüştür. Geriye bıraktığı en önemli eser Hexalpa adlı eseridir. O ruhların yaratılmayıp ezeli olduğunu savunmuştur. Bk. Madrigal, *Kilise Babaları*, 20-21.

¹⁴⁹ Nadide Şahin, *Origen (Hayatı, Eserleri ve Hıristiyan İlahiyatının Şekillenmesindeki Rolü)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 122.

¹⁵⁰ Antakya yakınlarında doğan Hrisostom inançlı bir Hıristiyan olarak yetişmiş ve birçok paganın Hıristiyanlığı benimsemesine sebep olmuştur. 397 senesinde Konstantinopolis patriği olan Hrisostom, Doğu Kiliselerinde hala kullanılmakta olan *Hrisostom Litürjisi* adlı eserini tarihe önemli bir katkı olarak bırakmıştır.

Hrisostom'a kadar bu meseleyle ün kazananlar arasında Tertullian (MS 160-225)¹⁵¹, Cyprien¹⁵² ve Ambrose (MS 340-397)¹⁵³ de vardır. Bu zamana kadar gizli bir şekilde devam eden bu münazaralar Augustin (MS 354-430)¹⁵⁴ ve Pelagius¹⁵⁵ ile açığa çıkmıştır.¹⁵⁶ Pelagius, tamamen özgür iradeye vurgu yaparak Tanrı'nın iyi olduğunu ve bu sebeple insanın doğası gereği kötü olamayacağını savunmuş ve bebeklerin de günahkâr doğmadıklarını dile getirmiştir. Ona göre Tanrı insana irade vermiştir ve kişi bu irade ile kötülüğe ulaşabilmektedir. Bu bağlamda Hz. Adem'de iradesiyle kötülüğü seçmiştir ve onun bu seçimi sebebiyle günahı kuşaktan kuşağa aktarılmamaktadır.¹⁵⁷ Ayrıca insanın hangi dinden olursa olsun güzel bir hal ile yaşayabileceğini, Hıristiyan olması durumunda ise kendi güzel haline bunu eklemiş olacağını ifade etmiştir. Öte yandan Aziz Augustin Hz. Âdem'in başlangıçta var olan iradesini kötüye kullanarak Tanrı'ya başkaldırdığını ve böylece işlediği günahın bütün insanlığa geçtiğini söylemiştir.¹⁵⁸ Bu günahın geçmesiyle birlikte bütün insanlık iradeden soyutlanmış ve baştanbaşa suç ile dolmuştur. Bu sebeple de iyi amel işleme kabiliyeti yoktur.¹⁵⁹ Ayrıca o, insanın hiçbir iradesi olmadığını ve her güzel olan şeyin Rab tarafından kendisine verildiğini ileri sürmüştür. Hatta öyle ki imanın dahi Rab¹⁶⁰ tarafından verildiğini beyan etmiştir. Bu hususta Ahmed Midhat, Kaderiye ve Cebriye mezheplerini örnek olarak vermiş ve Aziz Augustin'in haklı olması halinde Hz. Adem'in dahi bu meselede suçunun olmadığını ortaya çıktığını ifade etmiştir. İki mezhepten örnek vermiş olmakla birlikte asla bunlarla kıyas edilemeyeceğini söyleyen Ahmed Midhat, “bizde imanda müttefik

---

¹⁵¹ (Lat. Tertullianus) Roma hukuku okumuş ancak iman ettikten sonra papaz olmayı seçmiştir. Gnostikçi sapkınlığa karşı eserler yazan Tertulyen Anadolu'da sık sık gezip kehanetlerde bulunur idi. Tertuliaan Berberi kökenli etkili bir Hıristiyan yazar olup kendisine “Latin Hıristiyanlığın Kurucusu” ya da “Batı Hıristiyanlığının Babası” unvanları verilmiştir. Bk. Zafer Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller* (Düşün Yayıncılık, 2022), 637; Doğan çocukların günahsız ve temiz olarak doğduklarını savunmuştur. Bk. Doğan, *Hıristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus-Pelagius Örneği)*, 177.

¹⁵² Cyprien de Carthage.

¹⁵³ (Lat. Ambrosius) 372'de Roma kent konsiline seçilmiş, 374'te Milano Episkoposu teyin edilmiştir. Arianusçulara karşı mücadele etmiş ve geriye pek çok eser bırakmıştır.

¹⁵⁴ (Lat. Augustinus) Kuzey Afrika'da doğmuş ve Ambrose'den etkilenmiş, 386 senesinde yaşadığı ruhsal bir tecrübe sonrasında iman etmiştir. Yorumları Batı Kilisesinde izler bırakmıştır. En önemli iki eseri İtiraflar ve Tanrı Kenti'dir.

¹⁵⁵ Pelagius hakkında geniş bilgi için Bk. Dursun Aykıt, “Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 22 (2010), 175-196.

¹⁵⁶ Madrigal, *Kilise Babaları*, 40-42,18-20,43-44,46-47.

¹⁵⁷ Doğan, *Hıristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus-Pelagius Örneği)*, 180.

¹⁵⁸ Fatih Yeşilyaprak, *Aziz Augustinus ve Asli Günah Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 87.

¹⁵⁹ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan (Alfa Yayınları, 2020), 187.

¹⁶⁰ Buradaki Rabbe atıf Mesih'tir.

olunsa da onlarda ki bu ayırım iman meselesine kadar dahi inmekte ve bu bağlamda zelle meselesi büyük önem arz etmektedir” demektedir.

Dönemin azizlerinden olan Caelestius¹⁶¹ ve Eclanum Piskoposu Julian’ın¹⁶² Pelagius’un yolundan gitmesiyle Pelagius’un taraftarları hızlıca çoğalmışsa da papalık Pelagianizmi devam ettirenlere sert tedbirler almış, 412-16-18 yıllarında yapılan Kartaca Sinodu ile, Augustin mezhebini tercih edip Pelajyenleri (Pelagius Taraftarları) küfür ile itham etmiştir. 415 senesinde ise Diaspolis Sinodları, Pelajyenleri desteklemiş ve Augustin’i yalnızca hata ile itham etmişlerdir. Ahmed Midhat yine bu noktada “azizler kutsal ruh ile kutsanmış ve hatasız oldukları için birbirlerini suçlamaları mı yoksa tasdik mi etmeleri hata olur tarif edilemez” demiştir.¹⁶³

İki büyük fırkaya ayrılmış Hıristiyanlıkta orta yolu tutan bir üçüncü mezhep¹⁶⁴ daha ortaya çıkmıştır. Augustin taraftarları bunlara yarım Pelajyenler (Semi-Pelagianizm) demiştir. Bu üçüncü mezhep “insanda iyilik için yetenek bulunduğu gibi bir de zaafı vardır ki Hz. Adem bu zaaf dolayısıyla yasak meyveden yemiştir, Âdemoğlundu da bu zaaf bulunmaktadır” demiştir.¹⁶⁵ Bu çekişmeler ışığında Ahmed Midhat, kendi içlerinde dahi bu kadar şiddetli anlaşmazlıklar var iken “tesliste tevhit” meselesin insanlar için bir ahlâk kanunu olup olamayacağının iyi düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir. O, Chateaubriand’ın zeki olmasına rağmen bunları nasıl savunabildiğini sorgulamış ve Hıristiyan bakış açısına göre Allah inancıyla ilgili çıkarımlarını şu şekilde açıklamıştır:

-Allah, Hz. Adem ile Havva’yı ilâhî birer varlık olarak yaşatmak istemişse de buna muvafık olamamıştır.

-Yasak meyveden yememelerini istemişse de bu isteği gerçekleşmemiştir.

-Mağfireti affetmeye yeterli gelmeyip Hz. Adem ile beraber bütün insanlığı da günahkar tutmuştur.

---

¹⁶¹ Pelagius’un öğrencisi ve Pelagianizm’in en önemli isimlerinden biridir. Aykit, “Pelagianizm’in Tarihi ve Öğretileri”, 179.

¹⁶² Pelagius’un takipçilerinden olan Julian’ın 386-454 yılları arasında yaşadığı ve Augustin’in fikirlerine muhalif olduğu bilinmektedir. Aykit, “Pelagianizm’in Tarihi ve Öğretileri”, 186.

¹⁶³ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 103-104.

¹⁶⁴ Öncüleri John Cassian, Faustus Reiensis ve Vincentius Lérinensis’dir.

¹⁶⁵ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 107.

-Bu durumdan insanları kurtarmak istese de insanları affedemeyip oğul suretini alıp dünyaya gelmiştir.

-İlah olması sebebiyle “ol” dediğinin olması gerekirken havarilerine bile kendini tanıtmakta güçlük çekmiştir.

-Yaşayan ve ölmemesi gereken Allah kendini cellâtlardan koruyamayıp bağırarak helak olmuştur.¹⁶⁶

1.2. Teslîs

Hıristiyanlık nezdinde Tanrı'nın tek olduğu iddia edilmekle birlikte Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan müteşekkil üçlü bir Tanrı yaklaşımı olduğu görülmektedir. Aynı öze sahip ayrı şahıslardan oluşan bu gelenekte her bir şahsa ayrı bir fonksiyon atfedilmektedir. Bugünkü manada teslis formülasyonunu kastetmeden üçleme (*triados*) ifadesinin ilk kez Antakya Patriği Theophilus tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu kavram Grekçe *trias*, Latince *trinitas* ifadeleriyle karşılanmakta, Arapça'da ise *selase* (üç) kelimesinden türetilen *teslis* ifadesi kullanılmaktadır. Theophilus, bu kavramı 180 yılında bugünkü halinden farklı olarak ‘Tanrı’, ‘Tanrı'nın Kelimesi’ ve ‘Tanrı'nın Hikmeti (ruhu)’ şeklinde ifade etmiştir.¹⁶⁷ İlk Latin kilise babası Tertullian ilâhlıktaki üç unsurdan bahsetmiş ve bunların özde bir; fakat şahsiyet olarak ayrı olduğunu ve her birinin farklı bir görevi olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre Baba yaratıcı, Oğul kurtarıcı, Kutsal Ruh ise kutsayıcıdır.¹⁶⁸ Baba kâinatı yaratmış ve onun inkarnasyonu olan Oğul bedenleşerek kendini feda etmiştir. Kutsal Ruh da insanın kalbine ilahi sevgi vermekle görevlidir.¹⁶⁹ Bu üçlü formülasyon, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un görevleri zikredilmeksizin İncil'de Hz. İsa'nın mesajını uluslara yaymak için havarilerini görevlendirdiği pasajda geçmektedir.¹⁷⁰ Hıristiyan kilise tarihinin en önemli problemlerinden olan ve trinity olarak ifade edilen teslîs inancı, İskenderiyeli rahip Arius tarafından da tartışılmıştır. Bu bağlamda o, Baba'nın yegâne ve

---

¹⁶⁶ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 124.

¹⁶⁷ Aydın, *Hıristiyanlık Tarih, İnanç ve Uygulama*, 319-320; Mehmet Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007), 40-41; Jacques Waardenburg, “Teslîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/548.

¹⁶⁸ Aydın, *Hıristiyanlık Tarih, İnanç ve Uygulama*, 322; Waardenburg, “Teslîs”, 40/548.

¹⁶⁹ Mahmut Aydın, “Hıristiyanlık”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 95.

¹⁷⁰ Matta 28:19.

gerçek Tanrı olduğunu, oğlu yoktan yarattığını ve oğlun ilk doğan ve başlangıç olmadığını savunmuştur.¹⁷¹ Ona göre İsa Tanrıyla aynı tabiattan değil benzer tabiattandır ve ezeli olarak var olmaması sebebiyle dolaylı olarak ona Tanrı denilebileceğini ifade etmiştir.¹⁷² MS 325 yılında İznik Konsili'nde Arius ve taraftarlarının katılımı beklenmeden görüşmeler başlamış¹⁷³ ve oylama ile Arius'un fikri reddedilmiştir. Konsilde İsa'nın Tanrı ile aynı tabiattan olduğu kabul edilerek bu formül Hıristiyan kredisine sokulmuştur. Sonrasında ise Grek babalarından Bazil, Nazianzeli Gregoire, Nysse'li Gregoire ve Aziz Atenas, Arius'un fikrinin yıkılmasında etkili olmuşlar ve "üç uknumda yalnız bir tanrısal cevher" formülünü uydurmuşlardır.¹⁷⁴ Yuhanna ed Dımaşki ise bu anlayışı resmileştirmiştir.¹⁷⁵ Kutsal Ruh'un Tanrı ve İsa ile aynı özden kabul edilmesi ise MS 381 İstanbul Konsili'nde olmuştur.

Hıristiyan teolojisinin temeli olan bu inanca göre bir olan Tanrı'da üç kişi vardır. Bunlar Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olmakla beraber Tanrısallığı paylaşmamışlar bilakis her biri ayrı ayrı birer Tanrı olarak kabul edilmişlerdir.¹⁷⁶ Hıristiyanlar, 'Allah'ın tek olan tabiatını üç kişi paylaşır ve bu tabiat üç kişide birden bulunur' demektedirler.¹⁷⁷ Matematik erbabından bir kimse vaktiyle papaza, Hıristiyanlıktaki teslîs inancına yönelik "1+1+1=" formülasyonunun neye denk geldiğini sormuş; papaz ise birdir diye cevap vermiştir. Üç olması gerektiği söylendiğinde ise "bunların her biri başka bir olsa öyle olurdu ancak buradaki birler diğerleriyle aynı hüviyettedir" şeklinde cevap vermiştir. Bu noktada birbirinin aynıları ise "1=1 olması gerekir" dense de o "birlerin her biri diğerinden başka ve müstakbel olup hüviyetleri aynıdır" demiştir.¹⁷⁸ Ahmed Midhat'a göre eserin yazılmasına vesile olan Chateaubriand ise bu formülasyonun tek bir tanrıyı ifade ettiğini söyleyecek olsa Hıristiyan sayılmayacak ve yine üç tanrıya denk geldiğini dese Hıristiyanlıktan çıkacağı için mecburen "üç kişideki tek Rab" demiştir.

---

¹⁷¹ M. Hans Lietzmann, *Eski Kilise Tarihi*, çev. Mehmet Aydın (Literatürk Academia, 2016), 86.

¹⁷² Mehmet Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991), 13.

¹⁷³ Şinasi Gündüz (ed.) (Konya: Vadi Yayınları, 1998), "İznik Konsili", 201.

¹⁷⁴ Dvornik - O.P, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, 12.

¹⁷⁵ Waardenburg, "Teslîs", 40/549.

¹⁷⁶ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanlık", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 158.

¹⁷⁷ P.Xavier Nuss - Dr. Jur. Hakkı DEMİREL, *Hıristiyan Öğretisi* (İstanbul: Müjde, 1994), 65.

¹⁷⁸ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 40-41.

O, Chateaubriand'ın tesliste tevhit savunusuna karşılık olarak İncillerde böyle bir maksadın olmadığını da şu örneklerle açıklamıştır:

-Matta 1:1'de¹⁷⁹ Hz. İsa'nın soy kaydı verilmiştir. Ahmed Midhat, buradan hareketle "Hz. İsa Allah'ın oğlu olsa idi onun babası olan Davut'un da İbrahim'in de Allah olması gerekirdi" demiştir.

-Matta 4:1-4'de¹⁸⁰ Şeytanın Hz. İsa'yı imtihan etmeye çalıştığı görülür. Ahmed Midhat, bu pasajdaki anlatıma göre "Eğer Hz. İsa Allah ise şeytanın onu imtihan etmesi haddi midir? Yahut Allah olsa idi onda acıkma susama gibi dünyevi haller görülür müydü?" diyerek eleştirisini dile getirmiştir.

- Yine Matta 11:25'de¹⁸¹ Hz. İsa Tanrı'ya "Baba, yerin ve göğün Rabbi" şeklinde hitap etmiştir. Ahmed Midhat ise, "İsa (haşa) Allah değil mi ki kendi nefesine hitap ile şükretsin?" demiştir.

-Matta 19:17'de¹⁸² Hz. İsa tek iyi olanın Tanrı olacağını söylemiştir. Bu bağlamda Hz. İsa, Allah'ın birliğini burada açıkça belirtirken ilahlığı nerede kalır?

-İddia edildiği üzere Hz. İsa Allah'ın oğlu ve ilah olsaydı Matta 26:67'de¹⁸³ O'na yapıldığı açıkça ifade edilen kötü muamelelere kim izin verirdi?

-Matta 27:46'da¹⁸⁴ Hz. İsa Tanrı'ya "beni neden terk ettin?" diye sormaktadır. Ahmed Midhat buradan hareketle "şayet İsa Allah olsa başka bir ilahıtan imdat diler miydi? Kaldı ki ilah olsa çarmıha dahi gerek kalmazdı" demiştir. Bunların yanı sıra İncillerde geçen pek çok ifade¹⁸⁵ Hz. İsa'nın Tanrı olmadığını ispatlar niteliktedir. Nitekim Hz. İsa

---

¹⁷⁹ İbrahim oğlu, Davut oğlu İsa Mesih'in soy kaydı şöyledir...

¹⁸⁰ "Bundan sonra İsa İblis tarafından denenmek üzere ruh aracılığıyla çöle götürüldü. İsa kırk gün kırk gece oruç tuttuktan sonra acıktı. O zaman ayartıcı yaklaşip 'Tanrı'nın oğluysan söyle şu taşlar ekmek olsun' dedi. İsa ona şu karşılığı verdi: 'İnsan yalnız ekmekle yaşamaz, Tanrı'nın ağzından çıkan her sözle yaşar' diye yazılmıştır..."

¹⁸¹ "İsa bundan sonra şöyle dedi: 'Baba, yerin ve göğün Rabbi! Bu gerçekleri bilge ve akıllı kişilerden gizleyip küçük çocuklara açtığın için sana şükrederim.'"

¹⁸² "İsa 'Bana neden iyilik hakkında soruyorsun' dedi. 'İyi olan yalnız biri var...'"

¹⁸³ "İsa'nın yüzüne tükürüp onu yumrukladılar..."

¹⁸⁴ "Saat üçe doğru İsa yüksek sesle 'Eli, Eli, lema şevaktani?' yani 'Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?' diye bağırdı."

¹⁸⁵ Bk. Matta 24:36, Matta 20:23, Yuhanna 20:17, Yuhanna 14:28, Matta 23:9-10.

kendisinden çoğu zaman “insanoğlu”¹⁸⁶ diye söz etmiştir.¹⁸⁷ Burada dikkate değer olan ise başkaları tarafından değil bizzat Hz. İsa’nın konuşmacı olarak kendini insanoğlu şeklinde tanımladığıdır.¹⁸⁸

Hıristiyan kiliseleri Tanrı’nın bu üçlü doğasının bir gizem olduğunu ve insanların oluşturduğu terimlerle ifade edilemeyeceğini düşünmüşlerdir. Hıristiyan yazarlar, tanrıbilimciler, mutasavvıflar anlamak için İncil’den faydalanmaya çalışsalar da bu çabaları yetersiz kalmıştır.¹⁸⁹ Hıristiyanlar Tanrı’nın, sadece akılla tamamen anlaşılamayıp manevi düşüncelerle kavranabilir olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁹⁰ Onlara göre tanrının doğasının anlaşılabilmesi Hıristiyanlığın en büyük hikmetidir. Onlar bu hususu “akıl sır erdirilemez” olarak tanımlamışlardır. Bunun yanı sıra Hıristiyan yazarlar Rab gördükleri Hz. İsa’nın kendisini peygamber olarak görmediğini iddia etmişlerse Matta 13:57¹⁹¹deki ifade onların bu düşüncelerinin asılsız olduğunu göstermektedir.¹⁹²

Hıristiyanlar arasında dahi tartışmaya sebep olan bu mesele, İslâm anlayışında tevhit inancına aykırı olarak kabul edilmiştir. Bu husus Kur’an-ı Kerim’de de açıkça reddedilmiş¹⁹³ ve Hıristiyan inancına yönelik eleştirilen ilk ve en önemli mesele halini almıştır.

Bu inanç konusunda Yahudiler ise tamamen tevhidi savunmuşlardır. Rabbi Simlai¹⁹⁴ Talmud’da, Kutsal Kitap’ta Tanrı için kullanılan İbranice kelimelerin (El, Elohim ve YHVH) üçlemeyi ima etmediğini vurgulamıştır.¹⁹⁵ Hıristiyanlık, Yahudiliğin devamı olarak ortaya çıkmış bir din olsa da başlangıçta tek tanrılı bir anlayışa sahipti. Bu bağlamda Yahudi-Hıristiyanlar Hz. İsa’ya Tanrı’nın Oğlu” deseler de bunu tanrısallık

---

¹⁸⁶ Matta 16:13,27; 17:9,12,22; 19:28; 20:18,28; 24:27.

¹⁸⁷ el-Hindi, *İzharü'l-Hak* 1, 1/446.

¹⁸⁸ Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller*, 211.

¹⁸⁹ Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 2012, 68.

¹⁹⁰ Weigall, *Hristiyanlığımızdaki Putperestlik Pavlos Hristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri*, 106.

¹⁹¹ “İsa onlara şöyle dedi: ‘Bir peygamber kendi memleketinden ve evinden başka bir yerde hor görülmez.’”

¹⁹² Muhammet Tarakçı, “Hıristiyanlık’ta Vahiy ve Peygamberlik”, *Vahiy ve Peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer / Kur’an Araştırmaları Merkezi, 2018), 87.

¹⁹³ en-Nisâ 4/171, Âl-i İmrân 3/79-80, el-Mâide 5/116-117, et-Tevbe 9/31.

¹⁹⁴ Yeruşalim (Kudüs) Talmud’unda yer alan ve dini konularda öğüt veren bir rahiptir.

¹⁹⁵ Bu ifade Kudüs Talmudu Brahot 9:1’de geçmektedir. Kaufmann Kohler - Samuel Krauss, “Trinity”, *Jewish Encyclopedia* (New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1905), 12/260.

atfetmeyecek şekilde söylemişlerdir.¹⁹⁶ Nitekim Yahudiler tek bir tanrıya inanmışlar ve bazen ileri gelen büyüklerine “Tanrı’nın sevgili kulu” anlamında “Tanrı’nın oğlu” demişlerdir. Beklenen Mesih’i de, Tanrı tarafından çok sevileceğini ifade etmek amacıyla “Tanrı’nın oğlu” olarak nitelemişlerdir. Hz. İsa’da Yahudi kültürü içerisinde yetişmiş olduğundan Tanrı’dan “babamız” şeklinde bahsetmiştir. Yine Hz. İsa “Tanrı oğlu kim, Tanrı kızı kim? Onlar bütün kötülüklerden dönen ve doğru davranan insanoğlu ve kızlarıdır.” diyerek Salih kimseler için bu vasıfları kullandığını ifade etmiştir.¹⁹⁷ Hıristiyanlığın putperestler arasında yayılması ve Hz. İsa’ya olan sevginin abartılması ile başta Pavlus olacak şekilde ifade, mecaz anlamından çıkarılıp gerçek anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Pavlus, Hz. İsa’yı “Allah’ın kendi oğlu”¹⁹⁸ olarak nitelemiştir.¹⁹⁹ Sonrasında Hıristiyanları teslîse mecbur bırakıp Hz. İsa’nın insanlığını inkâr etmelerini gerektiren sebep, Hz. İsa’nın babasız doğmuş olmasıyla beraber insanlığı günahlardan temizlemek için kendi canını feda etmesi olmuştur.²⁰⁰

1.3. Akıl ve Nakil

Dinde esas olanın nakil olduğuna şüphe olmamakla birlikte akıl, naklin anlaşılmasında yol göstericidir. Akıl olmaksızın körü körüne yalnız iman ise gayet zayıf olacaktır. Akıl nakli aydınlatıcı olmalıdır. Kur’an-ı Kerim de Yüce Allah “Siz hiç akletmez misiniz?, Ta ki düşünesiniz” diye tembihlerle bizlere aklın rolünü göstermiştir. Öyle ki müçtehitler ve fakihler nakle uygun olacak şekilde içtihat yoluyla karar almaktadırlar.

Bir dinin nakli ve akli tabiattan uzak olmamalıdır. Bu tabiat hem maddi alemde görülen hükümleri hem de maslahatı kapsamalıdır. Bu bağlamda Kur’an-ı Kerim’de Cenab-ı Hakkın dikkati güneş, ay, yıldızlar, gök gürültüsü gibi olaylarla tabiata çektiği görülmektedir.²⁰¹ Bunun yanı sıra Hıristiyanlıktaki kilise erbabının hatasız kabul edilip ağızlarından her çıkanın hak telakki edilmesi ve dindeki akli altüst etmesi ortalığı daha da karıştırmış ve insanları körü körüne imana sürüklemiştir.

---

¹⁹⁶ Mustafa Akyol, *Yahudilerin Mesihî, İslam’ın Peygamberi Meryemoğlu İsa* (Düşün Yayıncılık, 2018), 263.

¹⁹⁷ Ekrem Sarıçoğlu, *Hz. İsa Hayatı ve Mesajı* (Ankara Okulu Yayınları, 2017), 237-239.

¹⁹⁸ İbraniler 1:2, 4:14.

¹⁹⁹ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 98.

²⁰⁰ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 27.

²⁰¹ el-A‘râf 7/54, Yâsîn 36/38-40, er-Ra‘d 13/2, en-Nahl 16:65, el-A‘râf 7/57.

2. Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli ve İstikbâli Meselesi

2.1. Ahlâk Kanunu

2.1.1. İslâmî Literatürde Ahlâk

Arapça *hulk* veya *huluk* kelimesinin çoğulu olan “*ahlâk*”, bir toplumda kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimlerine ve kurallarına denmekle birlikte bütün dinlerde ve toplumlarda karşımıza çıkmaktadır. İslâm dininde ahlâkın temelini Kur’an ve sünnet oluşturmaktadır. Hz. Aişe, Hz. Peygamber’in ahlâkının Kur’an ahlâkı olduğunu ifade etmiştir. Kur’an ve sünnet dini ve dünyevi hayatın çerçevesini çizerek kuralları belirlemiştir. Sonrasında ise fıkıhçılar, kelimciler, hadisçiler gibi İslâm alimleri Kur’an ve sünnetin ışığında ahlâk anlayışının temelini oluşturmuşlardır.²⁰² Nitekim İslâm’ın ilk yıllarında Kur’an ve Sünnet yeterli olmuştur. Ancak sonradan ortaya çıkan yeni meselelerle ilgili olarak haram ve helal çizgisi belli olduğundan belli otoritelerde bu çizgiyi aşmadan hüküm koymuşlardır. Bu alanda yapılan çalışmalar, başta Kütüb-ü Sitte olmak üzere hadis kitaplarının içerisinde özel bir yere haiz olmuşlardır.²⁰³ Bu bağlamda Buhari’nin el-Edebü’l Müfred’i, Abdullah b. Mübarek’in Kitabü’z Zühd’ü ve Maverdi’nin Edebü’d Dünya ve’ d Din’i yazılmış önemli eserlerdendir.²⁰⁴

İslâm düşüncesinde ahlâkın çok önemli bir yeri bulunmakla birlikte herhangi bir aşırılık bulunmamaktadır. Hz. Peygamber “bir kişi kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçek mümin olamaz” buyurmuştur.²⁰⁵ Kur’an-ı Kerim’e baktığımızda ise Cenab-ı Hakk’ın adaleti²⁰⁶, affetmeyi²⁰⁷, ahde vefa duymayı²⁰⁸, alçakgönüllü olmayı²⁰⁹, ana-babaya itaati²¹⁰, birlik ve kardeşliği²¹¹, cömertliği²¹², doğru sözlü olmayı²¹³, emanete

²⁰² Mustafa Çağrırcı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1.

²⁰³ Bu bölümler Kitabü’l Edeb, Kitabü’l Bir gibi başlıklar altında toplanmıştır.

²⁰⁴ Çağrırcı, “Ahlâk”, 2/3.

²⁰⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahih*, ed. Mustafa Deyb el-Boğa (Şam: Daru İbn Kesîr, 1993)“İmân”, 6 (No.13).

²⁰⁶ el-Bakara 2/282, Âl-i İmrân 3/18,21.

²⁰⁷ el-Bakara 2/178,219, el-Mâide 5/13.

²⁰⁸ el-Bakara 2/177, el-Enfâl 8/56.

²⁰⁹ el-Furkân 25/63.

²¹⁰ el-İsrâ 17/23-25, el-Ankebût 29/8.

²¹¹ el-Bakara 2/178,220, el-Hucurât 49/10.

²¹² el-Haşr 59/9.

²¹³ el-Ahzâb 33/70.

sadık olmayı²¹⁴, eve girerken izin almayı²¹⁵, güzel söz ve davranışlarda bulunmayı²¹⁶, hastalara saygılı olmayı²¹⁷, hayra davet etmeyi²¹⁸ ve hayırda yarışmayı²¹⁹, iffetli olmayı²²⁰, iyilik yapmayı²²¹, kadın haklarına riayeti²²², azimli olmayı²²³, yardımlaşmayı²²⁴, merhametli olmayı²²⁵, sabırlı olmayı²²⁶, tatlı dilli olmayı²²⁷, sözünde durmayı²²⁸ vb. pek çok ahlâkî değeri emrettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra adam öldürmeyi²²⁹, başa kakmayı²³⁰, bozgunculuk²³¹ ve cimriliği²³², gösterişi²³³, hasedi²³⁴, insan haklarına tecavüzü²³⁵, israfı²³⁶, kibri²³⁷, kini²³⁸, kötü zannı²³⁹ ve lakap takmayı²⁴⁰, kumar²⁴¹ ve içkiyi²⁴², menfaati²⁴³, sövmeyi²⁴⁴, zinayı²⁴⁵, zulmü²⁴⁶ vb. ahlâka ters düşen durumları da yasakladığı da görülmektedir. Emir ve yasaklar dışında kalanları ise “mübah” kategorisine koyup insanların irade ve vicdanına²⁴⁷ bırakmıştır. Kur’an’da direk vicdan kelimesi geçmese de pek çok ayette iyilik yapınca sevinen ve kötülük yapınca ıstırap

²¹⁴ en-Nisâ 4/92, el-Meâric 70/32.2

²¹⁵ en-Nûr 24/28.8

²¹⁶ ez-Zümer 39/18, Fussilet 41/33.

²¹⁷ en-Nisâ 4/92, el-İsrâ 17/33.

²¹⁸ Âl-i İmrân 3/104.

²¹⁹ el-Bakara 2/148, Fâtır 35/32.

²²⁰ el-Mü’minûn 23/5, el-Furkân 25/68.

²²¹ el-İnsân 76/7-9.

²²² en-Nisâ 4/19-21.

²²³ Âl-i İmrân 3/186, Lokmân 31/17.

²²⁴ el-Bakara 2/3, el-Enfâl 8/3.

²²⁵ Âl-i İmrân 3/159, er-Rûm 30/21.

²²⁶ el-Bakara 2/152, el-Hac 22/35.

²²⁷ el-İsrâ 17/28.

²²⁸ el-Bakara 2/177, el-Meâric 70/32.

²²⁹ en-Nisâ 4/92.

²³⁰ el-Bakara 2/264, el-Müddessir 74/6.

²³¹ el-Mâide 5/64, Hûd 11/85.

²³² Âl-i İmrân 3/180, en-Nisâ 4/37.

²³³ en-Nisâ 4/38.

²³⁴ el-Bakara 2/109, en-Nisâ 4/54.

²³⁵ eş-Şuarâ 26/183.

²³⁶ en-Nisâ 4/6, el-Mâide 5/32.

²³⁷ en-Nahl 16/23, el-İsrâ 17/37.

²³⁸ Âl-i İmrân 3/135, el-Mâide 5/8.

²³⁹ el-Hucurât 49/12.

²⁴⁰ el-Hucurât 49/11.

²⁴¹ el-Mâide 5/90-91.

²⁴² el-Bakara 2/219.

²⁴³ el-Âdiyât 100/8.

²⁴⁴ el-En‘âm 6/109.

²⁴⁵ el-İsrâ 17/32, en-Nûr 24/2.

²⁴⁶ el-Bakara 2/124, en-Nisâ 4/168.

²⁴⁷ Ahlaki otorite, hüküm ve değerlerle ilgili insanın yargılama yeteneğini ifade eder. Detaylı bilgi için Bk. Osman Demir, “Vicdan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/100-102.

duyan, tövbe etmeyi de içine dâhil ettiği bir melekedenden²⁴⁸ söz edilmiştir.²⁴⁹ İslâm bütün ahlâkî meseleleri uhrevi bir yaptırıma bağlamış ve karşılığında cenneti müjdelemiş ya da cehennemle tehdit etmiştir. Bunların yanı sıra Kur'an'da ahlâkî bozukluklar yüzünden helak olmuş kavimlerde²⁵⁰ örneklendirilmiştir.

Bunların yanı sıra Ahmed Midhat, Kur'an'daki ahlâkî iki ayet üzerinden anlatmaya çalışılmıştır. Bunların ilki “genel hukuk ve özgürlük” ikincisi “insanlar arası ilişkiler” ile ilgili ayetlerdir.²⁵¹

Nahl Suresi 90. Ayette Allah-u Teala şöyle buyurmuştur: “Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor.” Ahmed Midhat, ayette geçen her bir parçayı ayrı ayrı açıklamaya gerek duymuştur. Bu bağlamda İslâmî literatürde “Emir” bir şeyin yapılmasının kesin ve açık şekilde bildirilmesi iken “Nehy” bunun tam tersi olarak bir şeyin yapılmamasının kesin ve açık şekilde ifade edilmesidir. Zikredilen ayette Allah, üç şeyin yapılmasını emrederken üç şeyi de yasaklamıştır.

1. Yüce Allah'ın ayette yapılmasını emrettiği ilk şey “*Adalet*”tir. Burada adalet yalnızca hakkını almak değil, ifrat ve tefritten uzak bir şekilde orta yolda olmak demektir. Bir işte aşırıya gitmek yahut yetersiz yapmak akıl sahipleri tarafından kabul görececek bir şey değildir. Bu bağlamda nasıl ki kâinatın hiçbir yaratıcısının olmadığını düşünmek mantıksızsa, aynı şekilde birden fazla yaratıcısının olabileceği düşünmesi de mantıksızdır. Adalet, hayatın her anında var olup her alanına uygulanabilir. Örneğin kişi, kendisini yalnızca ibadete adasa dünya hayatına vakti kalmayacak yahut hiç ibadet etmeyecek olsa farzları terk etmiş olacaktır. Bu bağlamda İslâm, Hıristiyanlıkta var olan ruhbanlığı yasaklamış ve dengeli olmayı emrederek adaletten ayrılmamayı tavsiye etmiştir.

2. İkinci olarak “*İhsan*” adaletinde üstünde yer almakla birlikte hakkı olandan biraz daha fazlasını vermek demektir. Örneğin Hz. Peygamberin, “İşçinin alın teri kurumadan

---

²⁴⁸ en-Nisâ 4/17-18, el-Mâide 5/38-39.

²⁴⁹ Demir, “Vicdan”, 43/101.

²⁵⁰ el-En'âm 6/123, Hûd 11/116-17, el-İsrâ 17/16-17, el-Mü'minûn 23/63-64, el-Kasas 28/58.

²⁵¹ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 325-326.

hakkını veriniz.”²⁵² Hadisine baktığımızda çalıştığının karşılığını vermek gerekli olup üstü olarak fazladan para verilse, fazladan verdiği ihsan olmaktadır. Ancak ihsanda dahi adaletin gözetilmesi ve aşırılıklardan uzak durulması gerekmektedir. Zira kişi, fazlaca vererek kendisi de muhtaç duruma düşmemeli ve mirasçılarını yoksun bırakmamalıdır. Burada Ahmed Midhat, “Petrus’un evini satıp da parasının hepsini orta sandığına koymayan kimseyi sanki hırsız yerine koyması akla ve düşünceye uyacak bir durum değildir” demiştir.²⁵³

3. Emredilenlerin bir diğeri ise “*Akrabaya Vermek*”tir. Kişi büyürken akrabasının gözetiminde olup onların korumasıyla büyür. Yetişkin olduğunda ise yaşlılarına hürmet edip akrabasını gözetmesi gerekmektedir. Öyle ki onlara öf bile dememesi ve onlara merhamet göstermesi ²⁵⁴ emredilmiştir. Akrabaya şefkat bu derece önemlidir. Bu bağlamda Ahmed Midhat, adeta şefkatin vücut bulmuş hali olan Hz. İsa’nın, annesini ve kardeşlerini kovdurmasının²⁵⁵ şaşırılacak bir şey olduğunu vurgular.²⁵⁶

4. Yüce Allah’ın ayette yapılmasını yasakladığı şeylerden birisi “*Fahşâ*”dır²⁵⁷. Şeriatın belirlediği sınırların dışında olan her şey buna girmektedir. İnsanın ihtiyaçları dikkate alınmaksızın gücünün yetmeyeceği hükümler konulsa kişi kötülüğe mecbur kalacaktır. Ancak İslâmiyet, insanın tabii ihtiyaçlarını dikkate alarak kanunlar koymuş, belli sınırlar çizmiş ve bunun dışına çıkmamayı emretmiştir. Örneğin Kur’an, nefsin aşırı isteklerine uymamayı öğütlemiştir. Ayrıca Hıristiyan inancındaki papazlara evlenmenin yasak olması kuralının aksine İslâm dini, nikahı emretmiştir.

5. Yasaklanan şeylerin bir diğeri “*Münker*”²⁵⁸ olup dinen ve aklen kabul edilmeyen şeylerdir. Örneğin vakitsiz olarak bir ağaçtan meyve beklemek akıl dışı bir durumdur. Müslüman kumar, içkili eğlence, israf gibi aklın ve dinin uygun görmediği şeylerden kaçınmalıdır. Hıristiyan inancına göre, bir hükmün anlaşılabilmesi onun en büyük

---

²⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Daru İhyâ-i Kütüb’il-arabiyye, ts.)“Rehin”, 4 (No. 2443).

²⁵³ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 289.

²⁵⁴ el-İsrâ 17/23-24.

²⁵⁵ Matta 12:46-49.

²⁵⁶ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 336.

²⁵⁷ Çirkinlik.

²⁵⁸ Hoş Olmayan.

hikmetinden kabul edilse de İslâm inancında Müslüman, aklın ve dinin uygun görmediği şeyden kaçınmıştır.

6. Üçüncü yasak “*Bağy*”²⁵⁹ olup başkasının hakkına el uzatmaktır. Müslüman saygılı olup isyan etmemeli ve kanunları uygulamakla görevli olanlarda bu hükümlerin dışına çıkmamalıdır. Burada Ahmed Midhat, karşılaştırmaya giderek “papaların hatasız olması ve her ne karar verirlerse halkın uymaya mecbur olması ilkesi ile İslâm ahlâkı bir olabilir mi?” demiştir.²⁶⁰

İslâm ahlâkı, insanların hak ve özgürlüklerini güvence altına almış ve alçakgönüllü olmayı emretmiştir. Bu bağlamda Kur’an bir kimsenin, kendisine selam verildiği zaman daha güzeliyle karşılık vermesi,²⁶¹ kibirlenmemesi,²⁶² yetime iyilik yapması,²⁶³ izin verilmeden kimsenin evine girmemesi²⁶⁴ gibi hükümlerle İslâm ahlâkını güzelleştirmiş ve güçlendirmiştir.

Ahmed Midhat, bir papazla Hz. İsa’nın hayat kadınına gösterdiği şefkat örneğini²⁶⁵ konuştuğunu ifade ederek bunun şefkat olduğuna şüphe olmadığını ancak aşırıya kaçılmış olduğunu ifade ederek kadının cezasını çekmesi gerektiğini söylemiştir.²⁶⁶ Burada Ahmed Midhat, Hıristiyanlıktaki ifrat ve tefriti bir kez daha vurgulamış ve Muallim Chassebœuf’ün “Hıristiyanlık şefkati değil ancak insanlık” denilmesini tercih ettiğinin altını çizmiştir.

2.1.2. Hıristiyan Teolojisinde Ahlâk

Hıristiyan kutsal kitabı olan İncil’e bakıldığında Hz. İsa’nın “İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız siz de onlara öyle davranın”²⁶⁷ dediği ve havarilerine de

---

²⁵⁹ Azgınlık.

²⁶⁰ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 344.

²⁶¹ en-Nisâ 4/86.

²⁶² el-Bakara 2/34,87, en-Nisâ 4/36, el-A‘râf 7/36,40,76.

²⁶³ el-Bakara 2/215.

²⁶⁴ en-Nûr 24/27-29.

²⁶⁵ “Din bilginleri ve Ferisiler zina ederken yakalanmış bir kadın getirdiler. Kadını orta yere çıkararak İsa’ya “Bu kadın zina ederken yakalandı, Musa yasada bize böyle kadınların taşlanması buyurdu, sen ne dersin?” dediler. İsa da “İçinizde kim günahsızsa ilk taşı o atsın” dedi. Böylece kadın taşlanmadı.” Bk. Yuhanna 8:3-11.

²⁶⁶ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 349.

²⁶⁷ Matta7:1, Luka 6:31.

merhametli ve affedici olmalarını öğütlediği görülmektedir. O, güzel ahlâkî davranışların yanı sıra adalet ve merhameti de öne çıkarmaya çalışmıştır.²⁶⁸ Matta 5-7 bölümlerinde de Hz. İsa'nın, Hıristiyan ahlâkî diyebileceğimiz vaazları karşımıza çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de²⁶⁹ Hz. İsa'nın, Tevrat'ı doğrulayıcı olarak geldiği, yine Matta'da²⁷⁰ kutsal yasayı tamamlamaya geldiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda Hz. İsa'nın İsrailoğulları arasında yaşayan bir Yahudi olması sebebiyle Yahudi ahlâkının da Hıristiyan ahlâkına etki ettiğini söyleyebiliriz. Hz. İsa yararlılığı genel olarak küçümsemiş ve ahlâkî öznenin niyetine atfetmiştir. Buna göre Hz. İsa, ahlâk kişinin niyetindedir demektedir. İrade ise eylemin kaynağı olup eğer iyi ve doğru yönlendirilmişse sonucunda eylem de iyi olacaktır. “İyi ağaç kötü meyve kötü ağaç da iyi meyve veremez”²⁷¹, “Kötü olan sizler nasıl iyi sözler söyleyebilirsiniz? Hz. İsa, iyi insan içindeki iyilik hazinesinden iyilik, kötü insan içindeki kötülük hazinesinden kötülük çıkarır”²⁷² diyerek bütün fikir ve eylemlerin kaynağının bu olduğunu söylemiş ve niyete vurgu yapmıştır.²⁷³ Ayrıca Hz. İsa'nın ahlâkî bireyci bir ahlâktır. Nitekim ahlâkî değer yahut değersizlik, kişinin iradesinin bir sonucudur.²⁷⁴

Bazı Hıristiyan teologları, Hıristiyan ahlâkının temeli olarak On Emir, İncillerdeki Hz. İsa'nın öğretileri ve Yunan ahlâkını göstermektedir.²⁷⁵ Ayrıca Hıristiyanlık ortaya çıktığında Greko-Roman ahlâk anlayışı hâkim olduğu için Hıristiyan ahlâkının bu kültürden de uzak olmadığını söylenebilir. Bunun yanı sıra Hıristiyan ahlâkının, Hz. İsa'nın öğretileri ve o öğretileri yorumlayan Kilise Babalarının görüşleri üzerine bina edildiğini söylemek de yanlış olmaz. Nitekim Pavlus'un bu ahlâkın oluşumunda rolü büyüktür.²⁷⁶

Hıristiyanlar bir erdemin Tanrının karakterini betimlediğini düşünürler. Bu sebeple Tanrı erdemlere doğası gereği sahipken insanlar ancak lütuf yoluyla onu elde edebilirler.²⁷⁷

---

²⁶⁸ Sarıkçıoğlu, *Hz. İsa Hayatı ve Mesajı*, 146.

²⁶⁹ Es-Saf 61/6, ez-Zuhruf 43/59-64.

²⁷⁰ Matta 5:17.

²⁷¹ Matta 7:18.

²⁷² Matta 12:34-35.

²⁷³ Faruki, *Hıristiyan Ahlakı*, 98-99.

²⁷⁴ Faruki, *Hıristiyan Ahlakı*, 285.

²⁷⁵ Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yayınları, 2010), 140.

²⁷⁶ Zekiye Sönmez, *Hıristiyanlıkta Ahlak, Erdem ve Affedicilik* (Ankara: İlahiyat Kitap, 2022), 62-63.

²⁷⁷ Sönmez, *Hıristiyanlıkta Ahlak, Erdem ve Affedicilik*, 76-77.

Yani bir kimse kendi gayreti ve çalışması sonucu ahlâkî erdemlere ulaşamaz. Tamamen Tanrı vergisi ile ulaşabilir. Yeni Ahit yazarlarına göre bir Hıristiyan ahlâkî bakımdan iyi olmak istiyorsa Mesih'e iman etmeli ve onun Tanrı'ya olan sevgisini taklit etmelidir. Pavlus da Hıristiyan erdemlerinden en önemlisinin taklit olduğu dile getirmektedir. Nitekim o, bu konuda "Mesih'i örnek aldığım gibi siz de beni örnek alın"²⁷⁸ demektedir. Bunun yanı sıra o, Hıristiyanlığın erdemlerinin temelini "iman, umut ve sevgi"²⁷⁹ olarak ifade etmektedir.

Kilise ahlâkının önemli kaynaklarından birisi de Kilise babalarının yorumları ve eserleridir. Bu bağlamda İskenderiyeli Clement, gerçek ahlâkî öğretene ve uygulatanın Mesih olduğunu dile getirmiştir.²⁸⁰ Bunun yanı sıra Origen ve Ambrose gibi isimlerde katkıda bulunmuşlardır. Hıristiyan doktrin tarihindeki en önemli üç kişiden biri olarak nitelendirilen Augustin'e göre erdemler, Tanrı'nın mükemmel sevgisidir. Onun takipçisi olan Auquinas'a göre ise bu dünyada nihai mutluluktan söz edilememektedir. Çünkü bütün varlıkların tek amacı Tanrıdır ve varlıklar Tanrıya benzedikleri oranda amaçlarına ulaşmış olurlar.²⁸¹ Dünyevi şeyler ise insanın nihai amacı olamaz. Çünkü Auquinas'a göre "her şeyin nihai amacı Tanrı'dır veya insanın nihai amacı ve mutluluğu Tanrı bilgisine ulaşmaktır"²⁸²

Hülasa Hz. İsa, ahlâkî ilkeler getirmekle sevgi, şefkat, kardeşlik gibi ilkeleri güçlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda "adam öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan yere tanıklık etmeyeceksin, annene ve babana saygı göstereceksin, komşunu kendin gibi seveceksin"²⁸³ demiştir. Bunun yanı sıra merhametli olanları ve barışı sevenleri müjdelemiştir²⁸⁴, yıkmaya değil tamamlamaya geldiğini²⁸⁵ ifade etmiştir. Ancak bu ifadelere çelişkili olarak tam zıttı şeyler de İncillerde mevcuttur. Buna göre İncillerde Hz. İsa'nın, yeryüzüne selamet değil kılıç getirmeye geldiğini, annesiyle kızın

---

²⁷⁸ 1. Korintliler 11:1.

²⁷⁹ 1. Korintliler 13:13.

²⁸⁰ Servais Pinckaers, *The Sources of Christian Ethics* (Edinburgh: T&T Clark, 1995), 197.

²⁸¹ Sönmez, *Hıristiyanlıkta Ahlak, Erdem ve Affedicilik*, 69-73.

²⁸² Muhammet Tarakçı, *St. Thomas Aquinas* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 105-106.

²⁸³ Matta 1:/18-19.

²⁸⁴ Matta 5:3-10.

²⁸⁵ Matta 5:17.

arasını ayıracağını,²⁸⁶ dünyaya ateş yağdırmaya²⁸⁷ ve ayrılık çıkarmaya²⁸⁸ geldiğini görülmektedir. Bunun yanı sıra Porphyre, “Hz. İsa’nın gözü pek olmayı önerirken kendisinin tutuklanınca korktuğunu” ifade ederek onun, kendi öğretilerine dahi bağlı olmadığını altını çizmiştir.²⁸⁹ Buradan da anlaşılacağı üzere Hıristiyan ahlâkı bu çelişkiler içerisindedir. Ayrıca Hıristiyanların, Tanrı’nın oğlu olarak gördükleri Mesih’i öldürmek için planlar yaptıkları,²⁹⁰ söylenmiş ve gönderilen bazı peygamber ve hikmetli kimseleri de öldürecekleri²⁹¹ ifade edilmiştir. Kendilerine gönderilen ve kendilerinden olanlara tavrı bu olan Hıristiyanların diğer toplumlara karşı tavrı ise tarihe bakıldığında, Engizisyon mahkemeleri, işkenceler, zulümler ve yağmalarla açıkça görülmektedir.²⁹² Nitekim Batı dünyası ile diğer dünya ülkeleri arasında gözle görülür bir ekonomik dengesizlik bulunmakta ve Batı’nın fakir ülkeleri sövmeye devam ettiği yadsınamaz bir gerçektir.²⁹³ Bu bağlamda Russell, “Hıristiyan ahlâkı insanı daha bencil ve içe dönük yapmış ve Hıristiyanlığın yayılmasıyla dünyada bir hoşgörüsüzlük baş göstermiştir demiştir. Ayrıca bu hoşgörüsüzlük Hıristiyanlığın en önemli özelliklerinden biridir diye de eklemiştir.”²⁹⁴

2.1.2.1. Chateaubriand’a Göre Ahlâk Kanunu

“Müstakbelin halini Hıristiyanlıktan ve onunda Katolik mezhebinden başka bir şeyde bulamam. Zira Hıristiyanlık cihan üzerinde hükmü cari olan üç büyük kanunu havi olup kavanin-i mezkure dahi kanun-i ilâhî ve kanun-i ahlâkî ve kanun-i siyasidir. Kanun-i ilâhî eşhas-ı selasede vahdaniyet-i ilahiyenin takarrur-i kanunudur. Kanun-i ahlâkî şefkat ve sadaka kanunudur. Kanun-i siyasi hürriyet-i müsavat ve uhuvvet kanunlarıdır.”²⁹⁵

---

²⁸⁶ Matta 10:34-35.

²⁸⁷ Luka 12:49.

²⁸⁸ Luka 12:51.

²⁸⁹ Lietzmann, *Eski Kilise Tarihi*, 29.

²⁹⁰ Matta 26:4.

²⁹¹ Matta 23:34.

²⁹² Hüsamettin Erdem, *Ahmet Midhat Efendi'nin Fikrî Eserlerinde Din Meselesi*, “Dini Ahlak ve İlahi Dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık’taki Bazı Ahlaki Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Nisan 1990), 247-249.

²⁹³ Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 161.

²⁹⁴ Bertrand Russell, *Neden Hıristiyan Değilim*, çev. Ender Gürol (İstanbul: İlke Basın Yayım, 1996), 23-24.

²⁹⁵ Midhat, *Müdâfa’â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 6.

Chateaubriand'ın yukarıda zikrettiği ahlâk kanununun yalnızca sadaka ve şefkat olmak üzere tayin edilişi aklen kabul edilebilecek bir şey değildir. Zira böyle bir durum insanlar üzerinde farklı şekilde tezahür edebilir. Nitekim bu hükümler yalnız şefkat ve sadakaya muhtaç olan kimseler için değil, bu hükmü koyanlar ve ilim erbabı için de geçerli olmalıdır. Ancak bu durum güçlülerin güçsüzlere karşı göstereceği hükümden ibaret kalmıştır ki bu da medeniyet için kabul edilebilecek bir şey değildir. Ayrıca şefkat ve sadakanın çok önemli bir yer edindiği ahlâk kanununda daha birçok hüküm bulunmaktadır.

Ahmed Midhat, tıpkı teslîs meselesinde olduğu gibi burada da Chateaubriand'ın ahlâk kanununu şefkat ve sadakadan ibaret tutmaya mecbur kaldığını ifade etmiştir. O, bu meselenin daha iyi anlaşılması adına Hıristiyanların muteber saydığı ahlâk filozoflarından Profesör Şasböf'ün (C.-F. Chassebœuf, 1757-1820)²⁹⁶ görüşlerine müracaat etmiştir.

2.1.2.2. Muallim Chassebœuf'e Göre Şefkat

Muallim Chassebœuf Hıristiyanları ahlâk kanunu konusunda iki noktada eleştirir ki ilki Muallim'in "*Konuşma*"²⁹⁷ adlı makalesinde şu şekilde geçer: Şefkat gizli bir his olup insan kalbi asla onu tanımamıştır. Hıristiyanlık ise bunu keşfederek açığa çıkarmış ve bütün insanlığa sunmuştur.²⁹⁸

Bir his insan kalbinde gizli bulunup fark edilmese de şefkat için bu söz konusu olamaz. Zira onun var olma şartı görünür olmasıdır. Ancak Hıristiyan inancı şefkati öncelikle tamamen hiç mertebesine indirmiş ve onu bulduktan sonra ise bu hissi fazilet derecesine çıkarmıştır. Bu bağlamda Hıristiyanlara göre şefkat, bütün sevgileri kapsar mahiyette sabırlı, alçakgönüllü olup asla kıskanç, telaşlı ya da şiddetli değildir.²⁹⁹ Öyle ki Pavlus,

---

²⁹⁶ Constantin-François Chassebœuf, Fransız akademi üyesi ve siyasetçi. Volney takma adını kullanmış, tıp, hukuk, tarih eğitiminin yanı sıra filoloji ve doğu dilleri üzerine yoğunlaşmıştır. Seyahatleri neticesinde Doğu'daki kişisel gözlemlerinden yola çıkarak tüm Müslümanlar hakkında yargılarda bulunmuştur. Fransız İhtilali ve sonrasında "Terör" döneminde kurucu mecliste görev almıştır. Türkler aleyhinde ifadeler bulunan "Türklerin Yaptığı Savaş Üzerine Düşünceler" yazısı büyük yankı uyandırmıştır. "Suriye ve Mısır'a Seyahat" adlı bir eseri bulunmaktadır. Bk. Fatma Uygur, "Constantin-François Volney'in Seyahatnamesinde Suriye", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 56/2 (01 Ocak 2016), 126-128.

²⁹⁷ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 192.

²⁹⁸ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 194.

²⁹⁹ 1. Korintliler 13:4-5.

bir kimsede şefkat olmadıktan sonra peygamberlik kuvveti de olsa, dağları yerinden kaldırmaya da muktedir olsa, varını yoğunu fakire fukaraya da verse bunların hepsi boşa gider³⁰⁰ demiştir. Hıristiyan teolojisinde şefkatin bu kadar yüksek faziletlere çıkarılması insanların mutluluğu için bu yeterli gelmelidir. Ancak Muallim Chassebœuf, bunun tam tersi bir durumun ortaya çıktığı söylemiştir. Ve konuyu ikinci olarak şu şekilde eleştirmiştir: Şefkat, saadeti tamamlaması gerekirken ortaya çıktığı anda kalplerden düşmüş, yok etmesi gereken bencilliği yok edememiştir. Demek ki Hıristiyanlar eksik bir iş görmüş devamını sağlayamamıştır. Nitekim her iyi olan şeyde aşırıya gidilirse yoldan sapar ve kötülüğe sebebiyet verir. İşte Hıristiyanlığın şefkati de tıpkı böyledir.³⁰¹

Hıristiyan teolojisi şefkat kavramını ortaya çıkardığında içini dolduramamış ve sağlam bir temel üzerine inşa edememiştir. Bu şekilde şefkat kavramı zeval olmuştur. Hıristiyan teolojisi insan fıtratını yanlış anlamış ve hayatı sefillik ve bu sefilliğe katlanmaktan ibaret göstermiştir. Böylece insanları manastırlara sokup ruhbaniyete sevk ederek onlara, ruhların selameti adı altında türlü işkenceler yapmıştır. Bu noktada Ahmed Midhat “şefkat yeterince açıklanmış olsaydı bu kötülükler yaşanmazdı” demiştir. Buna binaen şefkat ne kadar yüce ve ilâhî olursa olsun insana istediği mutluluğu verememiş ve bu da şefkatin unutulmasına sebep olmuştur. Hıristiyanlığın en büyük hatalarından birisi budur.

Başkalarının mutluluğunu düşünmek ve bela ve haksızlıklara tahammül etmek insanın sadece görevidir. Bu bağlamda Hıristiyan inancının insanların hukukunu belirlemesi gerekirken onlara yalnızca terk ve fedayı tavsiye etmiştir. Ancak bu tavsiyeye uyanların yanı sıra, bunu kötüye kullanmak isteyenler de olmuştur. Zira Orta Çağ’daki zulüm ve şiddetler bunun örnekleridir. Hülâsa insanları mutluluğa yönlendirmesi gereken şefkat, onların mahvolmasına da sebep olmuştur. Mazlumu zalimden korumakta aciz kalmış, iyiliği öğretse de kötülüğü nasıl engelleyeceğini öğretmemiştir. Ayrıca halkın iyi niyetini kötüye kullananları, dilencilik ve tembelliğe teşvik etmiştir. Bu durum ise ikiyüzlülüğe zemin hazırlayarak toplumun temelini sarsmıştır. Ahmed Midhat’ göre bu vaziyetin düzeltilmesi ise şefkat hissinin akla ve hikmete uygun olmasından geçmektedir.

---

³⁰⁰ 1. Korintliler 13:1-3.

³⁰¹ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 209.

Muallim Chassebœuf konu hakkında eleştirisini şöyle dile getirir: Bir din, insan fitratını yanlış anlarsa o dinin mensupları fitrattaki şefkati nasıl doğru anlarsın? Allah'ın insanlara akıl vermekten maksadı onların güçlerini artırmak olsa da Hıristiyanlık bunu kabul etmeyip cehalet içinde kalmıştır.³⁰² Mükemmel bir ahlâk kanunu insanı yalnız yoksulluk, sefalet ve tahammüle yönlendirmez. Zalimden mazlumun hakkını almak ahlâk kanununun en büyük emridir. Hıristiyanlıkta bunun zerresi yokken İslâm en büyük önemi bu hak konusuna verir.³⁰³

2.1.2.3. İncil Ahlâkı

Ahmed Midhat, Hıristiyanlıkta şefkat ve sadakanın hiç olmadığını söylememiştir. Ancak ahlâk kanununun bunlardan ibaret olamayacağını ve geleceğin yalnızca bunun üzerine inşa edilemeyeceğini ifade etmiştir. Öyle ki şefkat ve sadaka, bu kanunun temeli dahi olsa şeriatın bütün hükümleriyle bir bütünlük ve uygunluk içerisinde olmadıktan sonra geçerli kabul edilemezler. Nitekim bir dinin hükümleri bir binayı oluşturan taşlar gibi sağlam olmalıdır. Hıristiyanlık açısından baktığımızda ise bu din, Hz. İsa'nın getirdiği şekliyle kalmış olsaydı bu kanunlar kötüye kullanılmaksızın yürürlükte olurdu. Böylece Muallim Chassebœuf'ün şikâyet³⁰⁴ ve itirazına³⁰⁵ gerek kalmazdı.

İnsan ahlâkı üzerindeki en etkili şey imandır. İmanın ise ortaya çıkması için akli kullanmanın gerekliliği vardır. Bu bağlamda Cenab-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de bizlere "ta ki akledesiniz, anlayasınız"³⁰⁶ diye buyurmuştur. Öyle ise Hz. İsa'nın neler söylediğine, bu söylediklerine havarilerin ne şekilde inandığına ve bugüne kadar Hıristiyan imanının nasıl devam ettiğine bakmamız gerekmektedir.

Hz. İsa'nın "Onlara ardından gelin" dedi. "Sizi insan tutan balıkçılar yapacağım."³⁰⁷ Şeklindeki ilk daveti havari Petrus ve kardeşi Andreas'a olmuştur. Onlar, Hz. İsa'nın bu davetinin ardından hemen gitmişlerdir. Burada yapılan ilk davetin bu kadar sıradan olması, sonrasında bu dinde nasıl bir iman ortaya çıkaracağını düşündürmektedir.

³⁰² Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 235.

³⁰³ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 246.

³⁰⁴ "Suistimal edilmeyecek kanun olamaz."

³⁰⁵ "Hıristiyanlık tabiat-ı beşeriyeyi tanımamış."

³⁰⁶ el-Bakara 2/242, el-Hadîd 57/17, ez-Zuhruf 43/3.

³⁰⁷ Matta 4:18-20.

Devamında “İsa daha ileri gidince başka iki kardeşi, Zebedi’nin oğulları Yakup’la Yuhanna’yı gördü. Babaları Zebedi’yle birlikte teknede ağlarını onarıyorlardı. Onları da çağırdı. Hemen tekneyi ve babalarını bırakıp İsa’nın ardından gittiler.”³⁰⁸ Pasajında yalnızca “çağırdı” ifadesinin olması da ilginçtir. Burada Ahmed Midhat, ilim, irfan sahibi kimselerin dahi yalnızca gel demekle gitmeyeceğini ifade ederek bu kadar çabuk birleşmenin olamayacağını söylemiştir. Kardinal Arnu’nun da dediği gibi düşünüp taşınmadan, anlayıp akletmeden körü körüne gitmişler denilse Hıristiyan düşüncesine uygun bir söz söylenmiş olur.³⁰⁹ Zira Hıristiyan inancına göre bir şeyin anlaşılması Hıristiyanlığın en büyük hikmetindedir. Bu durum hem akla ve mantığa uygun söylenmemiş hem de akla bir o kadar aykırıdır. Bu aykırılık ise körü körüne inanan havarilerin, takipçilerindeki imansızlıkta da görülecektir. Bunlar söylendiğinde Hıristiyanların, İsa’nın parlak mucizeleri daima göz önündedir³¹⁰ diyerek itiraz edeceklerdir. Ancak araştırıldığında ortaya çıkar ki İncilin bildirdiği bu mucizeler, Petrus, Andreas, Yakup ve Yuhanna’nın tabi olmalarından önce gerçekleşmemiştir. İncillerden aktarıldığına göre gerek Hz. İsa şeytan tarafından imtihana çekildiğinde³¹¹ gerekse sahte Mesih ve sahte peygamberlerin büyük gösteriler yapabildiği³¹² rivayet olduğunda Hz. İsa’nın o zamana kadar mucizeye önem vermediği görülmektedir. Zira Hz. İsa’nın mucizeleri bu havarilerle tanışmadan önce olmuş olsa idi o, en büyük düşmanı olan şeytanı rezil etmek için mucizeler göstermeliydi. Yine dikkat edilmelidir ki mucizeleri sahte Mesihlerin de yapabildiğini İncil kendisi dile getirmektedir. Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki gösterilen mucizeler insanda tam bir iman ortaya getirmeye yeterli olsaydı bunu öncelikle Havarilerde görmek gerekirdi. Ancak İncillerde Havarilerin körü körüne inandığı ve iman zayıflığı olduğu görülmektedir. Şöyle ki:

“Gölde ansızın büyük bir fırtına koptu. Öyle ki dalgalar teknenin üzerinden aşıyordu. İsa bu arada uyuyordu. Öğrenciler gidip onu uyandırarak ‘Ya Rab kurtar bizi yoksa öleceğiz’ dediler. İsa ‘neden korkuyorsunuz, ey kıt imanlılar’ dedi. Sonra kalkıp rüzgârı ve gölü azarladı. Ortalık sülman oldu. Hepsi hayret içinde kaldı. Bu nasıl bir adam ki, rüzgâr da

---

³⁰⁸ Matta 4:21-22.

³⁰⁹ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 258.

³¹⁰ Matta 4:23-25.

³¹¹ Matta 4:6-7.

³¹² Matta 24:23-24.

gölde onun sözünü dinliyor' dediler."³¹³ Burada da görüldüğü üzere bu mucizeye gelene kadar Havariler pek çok mucize görmüş olsalar da hala inandıkları kişinin nasıl birisi olduğu anlayamamışlardır. Hatta körü körüne iman etmişlerdir ki Hz. İsa onları kıt akıllı diye azarlamıştır.

Yine buna benzer olarak İncil'de ifade edildiğine göre havariler, Hz. İsa'nın bir marangoz oğlu olup içlerinde yaşaması sebebiyle mucizelerini görüp sözlerini işittikleri halde yine de Hz. İsa'nın nasıl biri olduğunu kavrayamayıp onu reddetmişlerdir.³¹⁴ Bir başka pasajda Petrus'un Hz. İsa'yı azarladığı dahi görülmektedir.³¹⁵

Kutsal Ruh'un havarilere geçmesiyle onların günahsız kabul edilmesi, Hıristiyanların bu sayılan delillere karşı gösterecekleri en büyük itirazdır. Bu bağlamda Bütün Hıristiyanlar tarafından Havarilerin en büyükleri kabul edilen Pavlus ve Petrus'a bakacak olursak bu itirazları da geçerliliğini yitirecektir.

Onlar, Hıristiyanlığın temellerini atmış ve yazdıkları, İnciller gibi kutsal kabul edilmiştir. Pavlus hakkında İncil'de³¹⁶ anlatılanlara bakacak olursak O, Hz. Musa'nın getirdiği yasaya karşı çıkarak Yahudilerin nefretini kazanmıştır. Kudüs'te bağlanıp diğer uluslara teslim edileceken arka arkaya yalanlar söyleyerek kendini kurtarmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Kutsal Ruh ile aydınlanmış ve hatasız olduğuna inanılan birinin şeriata aykırı hareket etmesi ve arka arkaya yalanlar söylemesi nasıl bir tezat oluşturur ortaya çıkmaktadır.

Hz. İsa cenneti kazanmak isteyen bir Yahudi'ye, isteğine ulaşabilmesi için ayırım yapmadan şeraite uymasını istemiş ve kâmil mümin olabilmek için servetinin tamamını dağıtmasını³¹⁷ söylemiştir.³¹⁸ Bu bağlamda Porphyre, Hz. İsa'nın, fakiri övüp zengini reddederek bütün ciddi ahlâkı bozuğunu ifade etmiştir.³¹⁹ Petrus ise şefkat ve sadaka

---

³¹³ Matta 8:24-27.

³¹⁴ Matta 13:47-58.

³¹⁵ Matta 16:22.

³¹⁶ Elçilerin İşleri 21,22,23.

³¹⁷ "Adamın birisi İsa'ya gelip 'Sonsuz yaşama kavuşmak için ne yapmalıyım?' Diye sordu. İsa 'O'nun buyruklarını yerine getir. Eğer eksiksiz olmak istiyorsan git, varını yoğunu sat, parasını yoksullara ver; sonra gel beni izle.' Dedi. İsa öğrencilerine 'devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin kişinin göklerin egemenliğine girmesinden daha kolaydır' dedi." Bk. Matta 19:16-24.

³¹⁸ Sarıkçıoğlu, *Hz. İsa Hayatı ve Mesajı*, 145.

³¹⁹ Lietzmann, *Eski Kilise Tarihi*, 29.

kanununu uygulama isteğiyle herkesin her ne malı varsa satıp parasını orta sandığına koymasını emretmiştir. Bununla ilgili olarak İncil’de anlatıldığına göre Hananya adında bir adam karısı Safira ile bir mülk satıp parasının bir kısmını kendilerine saklayarak geri kalanını orta sandığına koymuşlardır. Petrus, ona “nasıl oldu da şeytana uydun ve paranın bir kısmını kendine aldın, Tanrı’ya yalan söyledin” dediğinde Hananya yere yıkılıp can vermiştir. Ardından olanlardan habersiz bir şekilde Hananya’nın karısı gelmiştir. Petrus, bu sefer ona “nasıl olup da iş birliği yaptınız, işte kocanı öldürenler seni de öldürecek” demiştir de kadın korkudan yığılıp can vermiştir.³²⁰ Anlatılanlara göre “en başta imanı kuvvetli olsa paranın bir kısmını kendine saklamayı düşünmeyecek olurlardı” diyen Ahmed Midhat, kendi mallarını kullanmaya dünyanın bütün kanunlarınca hakları varken korkuyla adam öldürmek hangi adalete sığar demiştir. Ayrıca “böyle bir dolandırıcılığı Hıristiyanlığın başlarındaki en iyi Hıristiyanlar mı yapmalıdır?” diyerek eleştirisini ortaya koymuştur. Bunların yanı sıra Tanrı’ya yalan söyledin diyen Petrus’un Kutsal Ruhla aydınlanmış olmasıyla kendisini Tanrı mesabesine koyduğu da gözden kaçmamalıdır. Yine Pavlus’un Petrus hakkındaki sözlerine bakacak olursak Petrus’un diğer uluslarla oturup yemek yediği ama sünnet yanlılarını görünce artık onlarla yemek yemediği görülmektedir. Bunun üzerine şeriat hükümlerine uymadığı ve ikiyüzlü olduğu sebebiyle de Pavlus’tan azar yemiştir.³²¹ Daha temelde bu gibi inançsızlıkların olması sonrasında papazların yolsuzlukları artırmasını beraberinde getirecektir. Bu durumda Hıristiyanlıkta uyulabilecek hangi kanundan bahsedilebilir.

Ahlâkın başka noktalarına da bakacak olursak ilk olarak akıl sahibi olan herkes, insanı huzura ulaştırıp kötülükten alıkoyacak şeyin çalışmak olduğunu kabul eder. Eski Hint, Çin medeniyetlerinden günümüze kadar hep çalışmaya teşvik olsa da Hıristiyanlıkta insanlar çalışmaktan alıkonulmuşlardır. “Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez. Siz hem paraya hem Tanrı’ya kulluk edemezsiniz. Bu nedenle ne yiyip ne içeceğiz ne giyeceğiz diye tasalanmayın. Kuşlara bakın Babanız onları nasıl doyurur, zambaklara bakın”³²² diyen İncil’e karşılık Ahmed Midhat, “Allah’ın bizi yedirme, giydirme gibi bir zorunluluğu yoktur. Tabiatı emrimize amade kılmıştır” demektedir.³²³

---

³²⁰ Elçilerin İşleri 5:1-11.

³²¹ Galatyalılar 2:11-16.

³²² Matta 6:24-32.

³²³ Midhat, *Müdâfa’u Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 302.

Bir başka açıdan bakıldığında, “Ardından gelmek isteyen kendini inkâr etsin. Çarmihını yüklenip beni izlesin. Canını kurtarmak isteyen onu yitirecek, canını benim uğruma yitiren ise onu kurtaracaktır.”³²⁴ pasajından anlaşıldığı üzere Hz. İsa’ya bağlanmak isteyenler hayatlarını gözden çıkartmalıdırlar. Ahmed Midhat burada der ki, “Bu sorumluluk insan gücünün üstünde olup havarilerden biri onu satmış³²⁵ biri ise üç kere inkâr³²⁶ etmiştir. Böyle arkadaşlarda nasıl bir ahlâk vardır ki Hıristiyanlıkta da var denilebilsin.”³²⁷

Hz. İsa insanı bağlayan tek bağ ahlâkîlik olmalı demektedir.³²⁸ Bu bağlamda bir pasajda Hz. İsa, halka konuşma yaparken annesinin ve kardeşlerinin geldiği söylendiğinde öğrencilerini göstererek “Göklerdeki babamın isteğini kim yerine getirirse kardeşim ve annem odur”³²⁹ demiştir. Bu ise “Annene ve babana saygı gösterecek ve komşunu kendin gibi seveceksin”³³⁰ tavsiyesi ile birbirine zıttır. Ancak bu tavsiyeyi ilk kendisinin çiğnediği görülmektedir.

Matta 5:29-32’de “Eğer sağ gözün günah işlemene neden olursa onu çıkar at. Çünkü vücudunun bir üyesinin yok olması bütün vücudun cehenneme atılmasından iyidir...” Denilmektedir. Ancak bir hatayı işlemekte bir organın suçu bulunmamaktadır. Bu bağlamda bu sözler ahlâk açısından kabul edilememektedir. Ayrıca bunun gibi insan gücünün üstünde olan şeyler de kanun kabul edilememektedir.

Matta 13:12’de geçtiği üzere “Kimde varsa ona daha çok verilecek, kimde yoksa elindeki de alınacak” gibi sözler ahlâkla ilgili hükümler olsa da içinde sadaka ve şefkat barındırmamaktadır.

Yine Hıristiyanlık şefkati adına kendisinden kızını iyileştirmek için yardım isteyen kadını geri çevirip “ben yalnız İsrailoğullarının koyunlarına gönderildim”³³¹ diyen Mesih örnek gösterilirse sonraki Hıristiyanlarda da merhamet görülmeyecektir.

---

³²⁴ Matta 16:24-25.

³²⁵ Matta 26:14-15.

³²⁶ Matta 26:69-75, Markos 14:66-72, Luka 22:54-62, Yuhanna 18:15-18,25-27.

³²⁷ Midhat, *Müdâfa’â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 308.

³²⁸ Faruki, *Hıristiyan Ahlakı*, 112.

³²⁹ Matta 12:46-50.

³³⁰ Matta 19:18-19.

³³¹ Matta 15:21-28.

Pavlus gönüllü güçsüzlüğün ilâhî gücü kanıtlayıcı bir araç olarak görmüştür. O, insanlara sıkıntılara sabretmelerini söylemiş ve Tanrı'nın gücüyle bunu atlatacaklarını vurgulamıştır.³³² Ancak bu bağlamda İncillerde iyilik yapmaya dair tavsiyeler olsa da bir yanağa tokat atınca diğerini çevirmek,³³³ gömleğini isteyene pantolonunu da vermek³³⁴ ve kendine zulüm edene dua etmek³³⁵ gibi teselliler insanı yoksul ve alçak bir konuma düşürmektedir. Bu durum Hıristiyanlar tarafından da kabul edilmemiş olup asıl zorbalığı kilise topluluğu yapmış ve Hıristiyanlar hep kendi kiliselerinin zulümleri altında ezilmişlerdir. Bu bağlamda Ahmed Midhat'ın "Davacın hâkim olursa yardımcın Allah olsun" sözü onlardaki bu duruma dikkat çekmektedir.³³⁶

2.1.2.4. Ahlâk Kanununun Hıristiyanlığa Etkisi

Bir dinin mahiyeti, onun bütün hükümlerini incelemekle anlaşılmaktadır. Yalnızca o dine mensup kimselerin özelliklerini inceleyerek din hakkında bir sonuca ulaşmak bir dereceye kadar hatalı olmaktadır. Ancak Chateaubriand, Hıristiyanlıktaki ahlâk kanununun bütün insanlar için genel bir kanun olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra misyonerler de bu kanunun insan fitratı üzerinde çok büyük bir etkisi olduğunu iddia etmişlerdir. Öyle ki insanlarda meleklerinki gibi bir takım ruhani hallerin ortaya çıktığını vurgulamışlardır. Buna binaen bu kanunun etkilerinin, Hz. İsa'nın vekilleri ve kutsal ruh ile kutsanarak hatasız kabul edilmiş olan kilise erbabında görülmesi gerekmektedir. Zira onların sözü Tanrı'nın sözü gibi kabul edilmektedir. Ve onlar, insanları cennetle müjdeleyebilme gücüne sahiptirler. Bu bağlamda Ahmed Midhat, papaların ve onların meslektaşlarının tarihinden örnekle konuyu açıklığa kavuşturmak istemiştir. O, bunu yaparken kullandığı kaynakların, kilise tarafından reddedilemeyecek tarafsız kaynaklar olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu kaynaklar arasında Hıristiyanlar tarafından muteber kabul edilen "Resmi Kilise Tarihi" adlı kitabın da olduğunu vurgulamıştır.³³⁷ Buna binaen miladi 5. asra kadar tarihe bakıldığında ilk dikkat çeken Nikolayd Cemaati'dir.

---

³³² Sönmez, *Hıristiyanlıkta Ahlak, Erdem ve Affedicilik*, 125.

³³³ Matta 5:39.

³³⁴ Matta 5:40.

³³⁵ Matta 5:44.

³³⁶ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 322.

³³⁷ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 413.

Nikolayd Cemaati'nin başkanı olan Nikola, aile ve akrabasının cemaatten ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda O, papazların evlenmesinin gerekli olmadığı dile getirerek bu mezhebe girenleri meşru olmayan yollara sürüklemiştir. MS 157'de Papa Anist, bunların tam teşri düşünceye sahip olan Niyustik Cemaatini kabul etmiştir. Niyustikler ise herkesin malının, mülkünün halk arasında ortak olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda cemaatin kadınlarının da –bir çeşit mal sayıldığından- ortak olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu durum MS 219'da Papa Kalis'in dönemine kadar devam etmiştir. Sonrasında ise Niyustiklerin bir kısmı Nikolayd Cemaatine geçmiş ve kadın ve erkeklerin ortak zevk aracı olduğuna inanmışlardır. Hıristiyanların, melekane bir asır olarak tasvir ettikleri birinci asırda cemaatler arasında yaşanan bu olaylar, kilise tarihçileri tarafından inkâr edilememiştir.

Bir başka örneğe bakacak olursak “Kilise Tarihi”nde anlatıldığına göre 1. Corneille, MS 251 yılında ittifak olmaksızın Papa seçildiği zaman Novatien buna karşı çıkmıştır.³³⁸ O da kendisini Papa seçirmiştir. Böylece Hz. İsa'nın hatasız olmakla kutsanmış olan bu iki vekili karşı karşıya gelmiş ve makamlarını korumak adına birbirlerine çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Ahmed Midhat, Novatien'in yanında birkaç adamla Roma'ya geldiğini ve Papa Corneille hakkında yalanlar uydurarak papazlardan pek çoğunu kendi tarafına çektiğini ifade etmiştir. Onun, cahil olan üç despotu sarhoş ederek kendisini papa ilan ettirdiğini de eklemektedir. Ahmed Midhat, bu noktada şu çıkarımlarda bulunmuştur:

- Despotluk rütbesi Papalığın kapısıdır. O hale cahil olan kimselerin bu rütbeye kadar gelmesi şaşılacak bir durumdur.

- Kilise de kendini kaybedecek derecede sarhoş olup Hz. İsa'nın vekili sayılan bir papayı kabul etmeyerek yerine yenisini tayin edenler ahlâkı nasıl koruyabilirler?³³⁹

Bu dönemde Roma'da bin beş yüz dul kadın ruhban olarak kilise yardımıyla geçinirlermiş. Ahmed Midhat, bu kadınların manastırlarda hapsedilmesinin bir sebebinin olacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda Kartaca Konsili'nde Papazların tövbe etmesi ve oruç tutmasıyla

---

³³⁸ Lietzmann, *Eski Kilise Tarihi*, 485.

³³⁹ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 423.

ilgili olarak birtakım kanunlar düzenlenmiştir. Burada Ahmed Midhat, papazların suçlu³⁴⁰ olması sebebiyle cezaya çarptırıldığını ifade etmiştir.

Konstantin, putperestliği ortadan kaldırıp yerine Hıristiyanlığı koyduğu zaman kilise erbabı daha rahat hareket etmişlerdir. Nitekim bunlar dünyanın malına ortak oldukları için yeme-içme, giyim-kuşam gibi durumlarda zenginlerle yarışmışlardır. Fazlasıyla sefahat içinde oldukları için sonradan kilise topluluğu dahi bu durumdan rahatsız olmuştur. Bu sebeple onları halkın içine karıştırmamak adına papazlar için evliliği kesin olarak yasaklamışlardır. Fakat bu durum onları ahlâk dışı yollara sevk etmiştir. Bu konuya örnek olmak üzere kilisenin azizlerinden olan Aziz Boniface'nin kilise tarihine de kayıtlı olan bir metresinin olduğu görülmektedir.

Yapılan pek çok mecliste Kilise heyetinin bu durumunun hiç değilse gizli olması adına kararlar alınmıştır. “Genç rahibelerin papazlarla aynı yerde oturmamaları, papazların çocuklara yaptığı kötü muamelenin derecesine göre ceza alması, papazlardan hamile kalan ve çocuğunu düşürün ya da öldüren kadınların öldürülmesi” bu kanunlara örnektir. Burada Ahmed Midhat, “Fiilen ihtiyaç olmayan şeyler için kanun yapılmaz” diyerek bu gibi olayların yaşandığını vurgulamıştır.³⁴¹ Yine İznik Genel Meclisi'nde bu mesele gündeme alınmış ve Kilise heyetinden herhangi birinin yanında “cariye” olarak kadın bulundurması yasaklanmıştır. Kilise heyeti bu tarz kanunları her zaman koymaya ihtiyaç duymuştur. Buna örnek olarak MS 370 yılında dönemin İmparatoru'nun verdiği şu emri gösterebiliriz: Kilise heyeti ve özellikle ‘Valerianlar’ (kutsal ışıkla aydınlananlar) kadınlara kötülük yapmaz diyerek evlerine pek çok kız ve kadın yerleştirmişlerdir. Yahut kendileri de genç dulların ya da kızların evinde kiracı olarak kalmışlardır. Bu şiddetle yasaklanmıştır.³⁴²

Bir başka örnek olarak Aziz Jerome'nin bir kıza yazdığı vasiyetname gösterilebilir. Zira Jerome, mektubunda kıza namusunu korumak isterse papazlardan uzak durmasını öğütlemiştir. Papazların, kadınları parmaklarındaki elmaslarla ve süslü sözleriyle kandırdığını söylemiş ve isteklerine bazen de zorla ulaştıklarını ifade etmiştir.³⁴³

---

³⁴⁰ Ahmed Midhat, papazların buradaki suçunun rahibelere olan saldırıları olduğunu düşünmüştür.

³⁴¹ Midhat, *Müdâfa' a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 430.

³⁴² Midhat, *Müdâfa' a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 433.

³⁴³ Midhat, *Müdâfa' a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 436-437.

M. S. 5. yy.ın sonundan itibaren ise kilise heyeti kendi refahları için diğerlerinin canına dahi kıymıştır. Bu bağlamda Papa Silverius'un,³⁴⁴ despot Vigilius³⁴⁵ tarafından makamından indirilip boğulması örnek verilebilir.³⁴⁶ Bundan sonrasında ise durum giderek daha da kötüleşmiştir:

- Örneğin Papa 1. Pelagius,³⁴⁷ suçüstü yakalanan despot Ofarsiyus'u temize çıkarmıştır. Yine Papa 2. Pelagius,³⁴⁸ kız kardeşini Antakya despotu Gregor (M. S. 540-604)³⁴⁹ ile zina ederken yakalamıştır. Fakat buna rağmen onun beraatına karar vermişse de karardan sonra kız kardeşi doğum yapmıştır.³⁵⁰

- Hıristiyanlığı güçlendiren ve en büyük papalardan sayılan Gregor'un, kendi zamanında Rahipler Manastırı'nın büyük havuzundan çocuk cesetleri çıkması ve bütün kitapları yaktırması bu kötü gidişatı gözler önüne sermektedir.³⁵¹

- Papa Sabinianus³⁵² zamanında ise Roma'da bir kıtlık olmuştur. Bu dönemde halk açlıktan ölürlen Manastır'ın ambarı genel sadaka ürünleriyle ağzına kadar doludur. Papa bu ürünleri çok pahalı olarak halka satmak istemiş ve halk da Hıristiyanlık şefkati adına kendilerine acımasını söylemiştir. Nihayet Papa halkın çağrısına kulak vermemiş ve odasında öldürülmüştür.³⁵³

- Papa 1. Martinus³⁵⁴ zamanına bakıldığında kilise ahlâkı daha da bozulmuş ve papazlar hayvanlara tecavüz etmeye başlamışlardır. Papa Martinus ise bunu doğru bulmadığını "Kilise heyeti hayvanlara saldırmak büyük günah işliyorlar. Bunun gibi durumlarda suçüstü yakalananlar ilk kez yapıyor olsalar dahi görevden atılmalıdır." Sözleriyle ifade

---

³⁴⁴ Hüküm sürdüğü yıllar: 536-37.

³⁴⁵ Hüküm sürdüğü yıllar: 537-55.

³⁴⁶ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 445.

³⁴⁷ Hüküm sürdüğü yıllar: 575-79.

³⁴⁸ Hüküm sürdüğü yıllar: 579-90.

³⁴⁹ 578 yılında Roma Kilisesi tarafından Diyakoz tayin edilmiştir. Papa 2. Pelagius'un danışmanlığını yapmış, 590 senesinde ise Papa olarak seçilmiştir. Kilise merasimlerinde yaptığı reformlarla da tanınmıştır. Bk. Madrigal, *Kilise Babaları*, 47-49.

³⁵⁰ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 447.

³⁵¹ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 450.

³⁵² Hüküm sürdüğü yıllar: 604-606.

³⁵³ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 451.

³⁵⁴ Hüküm sürdüğü yıllar: 649-55.

etmiştir.³⁵⁵ Ancak bu davranışı sebebiyle dinden çıktığı ileri sürülmüş ve ıssız bir adaya gönderilerek açlıktan ölüme terk edilmiştir.³⁵⁶

- Bir Papa sağ iken başka Papa seçilemeyeceği geleneğine sahip olan Hıristiyan kilisesi, Papa 1. Sergius³⁵⁷ zamanında üç Papa birden seçmiştir. Yaşanan anlaşmazlıklar üzerine ise kilise içinde adam öldürmeye başlanmıştır.³⁵⁸ Bu dönemde İstanbul, İskenderiye ve Antakya Patrikleri, kardeşler arasında meydana gelen evliliklere karşı nikah kısıllanmadığına dair Papayı görüşmeye çağırılmışlarsa da Papa Sergius böyle bir işe girişmemiştir. Burada ahlâk dışı olan bu vaziyetin benzerlerinin görülmesi sebebiyle belirtilen durumlara karşı kanunlar koyulduğu dikkat çekmektedir.³⁵⁹

- Bunların yanı sıra astronomi ile uğraşmak da kafirlik olarak kabul edilmiş ve “şeytan tarafından fısıldanan ilim”³⁶⁰ diye tasvir edilmiştir.

- M. S. 767’de Papa Paulus’un ölümünden sonra Papaz 3. Stephanus³⁶¹ ile Diyakos Etienne taraftarlarına kendilerini papa seçtirmişlerdir. Bundan sonra birbirlerine savaş açmışlardır. Bu savaş esnasında 2. Konstantin (Constantine) asıl papa seçilmişse de istifa ederek manastıra çekilmiştir. O esnada savaşı Diyakos Etienne kazanmış ve kendisine düşmanlık edenlere türlü işkenceler³⁶² yapmıştır. Öyle ki inzivaya çekilen 2. Konstantin’i “Sanctuary (Mabed)” adı verilen mihraba kadar sığınmasına rağmen yakalatarak işkence ettirmiştir. Bu esnada 2. Konstantin ölmüştür.³⁶³

---

³⁵⁵ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 452.

³⁵⁶ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 452-453.

³⁵⁷ Hüküm sürdüğü yıllar: 687-701.

³⁵⁸ Papa Konon öldüğünde Teodor, Paskal ve Sergius Papa seçilmişlerdir. Üstünlük Sergius’da olduğu için o, Teodor ve Pascal’ı hapsedirerek yemek verdimemiştir. Bu iki kişi Sergius’u Papa tanıyacıklarına dair güvence verdikten sonra serbest bırakılmışlardır. Ancak Teodor tekrar gelip Papa Sergius’u kovmaya çalışmışsa da nihayetinde zehirlenerek öldürülmüştür. (Üstünlüğün Papa Sergius’da olmasının sebebi papazların fahişelerle evlenmesine izin vermiş olmasıdır. Çünkü ona göre, bir papaz ne kadar kötülük işlerse işlesin kutsal ışıkla temizlenmektedir.) Bk. Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 355-356.

³⁵⁹ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 458.

³⁶⁰ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 461.

³⁶¹ Hüküm sürdüğü yıllar: 767-72.

³⁶² Dil koparmak, tırnak söktürmek ve göze kızgın demir sokturmak yaptığı işkenceler arasındadır.

³⁶³ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 462-465.

- Papa 3. Leo'nun³⁶⁴ yapmış olduğu işkencelere karşın intikam almak isteyenler papaya tuzak hazırlayıp farklı işkencelerle onu öldürmeye çalışmışlardır. Ancak Papa kurtulmuş ve kendisine bunu yapanlardan intikam almıştır.³⁶⁵ Burada Ahmed Midhat, "Hıristiyan ahlâkını dünyaya yaymaya çalışan ve Hıristiyan şefkatinin temsilcileri olanların bu tür davranışlarının, Chateaubriand'ı utandıracak türden şeyler"³⁶⁶ olduğunu ifade etmiştir.

- Ahmed Midhat, Hıristiyanlıkta ahlâkın bulunmadığına dair şu örneği de vurgulamıştır ki: Huber, Fransa Kralı Lothair'in (ö. 986) karısının kardeşidir. Despot Henkmar, Huber'i, manastırı geneleve çevirmekle suçlamış ve kraliçe olan kardeşiyle de pis işleri olduğunu ispat etmiştir. Bundan sonra Huber ve kardeşi suçüstü yakalanmışlar ve Kral Şarl'ın ülkesine kaçmışlardır. Kraliçe burada Şarl'ın metresi olmuştur. Ardından Roma'ya giden Kraliçe kendisine iftira atıldığını söylemiştir. Kraliçeye âşık olan Papa ise kadını haklı bulmuş ve kocası kadını kabul etmezse onu aforoz etmekle tehdit etmiştir.³⁶⁷

Ahmed Midhat, "Allah'ın hizmetçilerinin hizmetçisi" unvanına sahip papaların, 7. Etienne zamanında "prenslerin prensi, bütün insanlığın tek hâkimi" unvanını aldığı söylemiştir. Bunun yanı sıra papaların günahsız olmaları inancının da bu dönemde ortaya çıktığını ifade etmiştir.³⁶⁸

Ahmed Midhat, verilen bu örnekleri "Kilise Tarihi"nin de reddedemeyeceğini söylese de iftira diye yorumladıklarını ifade etmiştir. Ancak bazı tarihçiler tarafsız bir şekilde yorumlarını kitaplarında yazmışlardır. Örneğin Kardinal Barunius "Hıristiyanlığın ilk bin senesini muhakeme edince, putperestlerin, dinden dönenlerin, din dışı olanların, savaşların verdiği zarar; Hz. İsa'nın makamına oturanların verdiği kadar değildir. Papaların evi bir meyhane ve fuhuş evi olmuştur." demiştir. Yine Platin "Her türlü kötü ahlâkı huy edinmiş olan kilise sahipleri, halkı bilgisiz bırakmak için herkesi cahil yapmaya çalışmışlar ve yalnızca papaz takımına okuyup yazmak için izin vermişlerdir."

---

³⁶⁴ Hüküm sürdüğü yıllar: 795-816.

³⁶⁵ Papa bir törenden dönerken ona tuzak kurarak atından indirip kafasını taşla ezmişlerdir. Ardından kiliseye götürüp dişleri ve tırnaklarıyla bütün vücudunu yırtmışlardır. Sonrasında cesedini bir depoya atmışlarsa da Papanın hizmetçisi onu oradan kurtarmıştır. Papa İmparator Şarlman'ın (ö. M. S. 814) koruması altına girmiş ve kendisine bunu yapanları katlettirmiştir. Bk. Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 465-467.

³⁶⁶ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 467-468.

³⁶⁷ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 472-475.

³⁶⁸ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 481.

Şeklinde durumu ifade etmiştir. Papalık makamına yükseldiği halde rütbesinin düşürülmesini isteyen Verona despotu Ratiyen ise “Ratiyen’in Hatıraları” adlı eserinde şunları dile getirir: “Aforozlardan biz bile korkmuyoruz. Halk ise umursamıyor. Halbuki kötü işlerimizle ebedi aforoza layığız. Bütün Hıristiyanlar içinde papazların en kötü olduğu topluluk biz olduk. Bunun sebebi ise yediğimiz et ve içtiğimiz şaraptan başka bir şeye önem vermememizdir.”³⁶⁹

Ahmed Midhat, “Kilisenin halk üzerindeki kuvveti ve zulmü devam etmiş, Cizvitler ve Engizisyon’da Hıristiyan öğretisinin korunmasında önemli rol almıştır. Haçlı savaşları ise kilise heyetinin gücüne güç katmıştır” diyerek bunu şu şekilde açıklamıştır:

- 1.Bütün Avrupa halkını, kutsal yerleri Müslümanların elinden kurtarmak bahanesiyle Asya’ya göndererek dünyayı soymanın yeni yolunu bulmuştur.
- 2.Hükümdarları bununla meşgul ederek onların memleketlerindeki saygınlıklarını ele geçirmişlerdir.
- 3.Avrupa’da silah kullananların tamamı Asya’ya geçince, geride kendi zulümlerine karşı koyacak bir güç kalmamıştır.³⁷⁰

Hal böyle iken Martin Luther ‘in yayını sayesinde halk, İncilin gerçek öğretilerinden haberdar olmuş ve Hıristiyanlığın, Hz. İsa’nın getirdiği dine benzemediğini görmüştür. Nihayetinde halk gerçekleri görmeye başlamış ve Katolik Kilisesinin gücü kırılmıştır. Nitekim Luther’in getirdiği görüşle insan Tanrı ile doğrudan ilişki kurabildiğinden kilise saf dışı kalmıştı. Bunun yanı sıra Protestanlığın gitgide yayılmasıyla Avrupa’da dinsizlik de baş göstermiştir. Ahmed Midhat burada Protestanlığın, Hıristiyanlık tarihindeki zulümlerden sorumlu olmadığını söyleyerek onlarla yalnızca, ilim, akıl ve düşünce çerçevesinde İncil ahlâkını konuşabiliriz demiştir.³⁷¹ Doğu kilisesine bakıldığında ise bu cephenin Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte açıkça zulüm ve kötülükler görülmemiştir.

---

³⁶⁹ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 483-491.

³⁷⁰ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 499-500.

³⁷¹ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 507.

2.1.3. Karşılaştırma

Chateaubriand'ın "Gelecek Hıristiyanlıkta ve onun Katolik mezhebindedir" ifadesinden yola çıkarak araştırma yapıldığı zaman onun, ahlâkı salt şefkat ve sadakaya indirgediği görülmektedir. Ancak Muallim Chassebœuf'ün de zikrettiği üzere başlı başına şefkat ve sadaka yeterli olamamıştır. Zira bu kanunların içini tam dolduramamışlar ve nihayetinde insanlar mutsuz olmuşlardır. Chassebœuf'e göre "insan mutluluğu için gerekli olan temeli ilim üzerine kurulmuş bir dindir."³⁷² Muallim Chassebœuf'ün "ilim temelli" dinden kastettiği şeyin en olduğu açık olmamakla birlikte Ahmed Midhat, bunun İslâm dini olduğunu ifade etmiştir. Bilgisizliğin karşıtı olarak da ifade edilen "ilim", 'bilgi' ve 'bilim' anlamında kullanılmaktadır. "Fen" teriminin ise İslâm'ın klasik çağında herhangi bir ilmi disiplini veya bir ilme ait alt disiplinlerin her birini karşıladığı bilinmektedir.³⁷³ Bu bağlamda din, matematik, fizik, kimya, tabiat gibi çok çeşitli temellere ayrılan ilmi bütün olarak kapsamalı mıdır? Sorusu akla gelmektedir. Buna verilecek cevap ise hayır olmalıdır. Zira din bir bilim değildir ve onun getirdiği kitap da bir bilim kitabı değildir. Şayet böyle olsa idi bir ansiklopedi olması gerekirdi. Ancak Kur'an, içerisinde tabiata ve fenne dair bilgiler bulundurmaktadır. Ahmed Midhat, "Hıristiyanların İncil'de en çok saygı duyduğu şey ahlâk olduğu halde İnciller birer ahlâk kitabı değildir" demiştir. O halde doğrudan din şudur demek mümkün olmasa da söylenecek şey, dinin imandan ibaret olduğudur.³⁷⁴ İman ise dil ile söylenene inanmaktır denilirse bir Hıristiyan'ın "Ben Tanrı'yı üç, üç ilahı da bir tanırım" dese ve buna inandığını dile getirirse bunun iman olduğu söylenebilir. Ancak bu noktada Muallim Chassebœuf'ün "ilme uygun din" konusundaki isteği zaruret halini alır. Zira tam iman denilen şey bundan ibaret olamaz. Burada Ahmed Midhat, "iki kere iki on sekiz eder desem ve buna inansam bu da matematiksel bir iman kabul edilmelidir ancak matematik bunu kesin olarak reddeder. O halde bir adam "ben böyle hükmederim ve inanırım" dediği zaman imkân dahilinde o işin başka türlü olmaması ve bütün insanların o noktada muvafık olması gerekmektedir. Bu ise ancak imanın, bütün ilim ve fende ibaret bulunan genel düzene uygun olmasıyla mümkündür." demiştir.³⁷⁵

³⁷² Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 354.

³⁷³ İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109-110.

³⁷⁴ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 358.

³⁷⁵ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 361-362.

Tabiatçı filozoflar ilâhî gerçekleri görmek için tabiata bakmışlardır. İslâm filozoflarından Hoca Tahsin Efendi (1811-1881)³⁷⁶ de tabiatı şu şekilde anlatmıştır:

“Kitâb-ı âlemin evrâkıdır eb‘âd-ı nâ-mahdûd
Sutûr-ı hâdisât-ı dehrdir a‘sâr-ı nâ-ma‘dûd
Basılmış destgâh-ı levh-i mahfûz-ı tabîatta
Mücessem lafz-ı ma‘nîdârdır âlemde her mevcûd”³⁷⁷

Matematik yahut kimya kitabına baktığımızda gördüğümüz yazıları tabiata bakınca göremeyiz. Ancak gördüklerimizden yaptığımız çıkarımları kitaplarda görürüz. Tıpkı bunun gibi dinin kitabında da ilim ve fen derslerini aynen yazılı göremeyiz. Tabiata bakıldığında hayvan çeşitliği ve onların bir arada yaşadığı görülmektedir. İnsanlar da tıpkı hayvanlar gibi bir arada yaşamaktadır ancak akıl, zekâ ve konuşma özelliğiyle hiçbir hayvanla kıyaslanamayacak şekilde yücedir. Tabiattan yapılacak olan çıkarımlar insanın fitratına uygun olmalı ve insanı mutlu etmelidir. Bu bağlamda Ahmed Midhat, doğadan örnekle insanın da yemeğini araması ve çalışması gerektiğini söyler. Ancak Hıristiyanların, çalışmaya gerek olmadığını, bir zambak gibi oturup nimetin ve güzelliklerin kendisine gelmesini beklemesi gerekir dediğinin altını çizer.

Burada din denen şeyin yalnızca tabiattan ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. Tabiat bizatihi Allah değildir. Allah’ın yaratma kanunundaki hikmettir. Örneğin incir ağacının hurma değil incir vermesi tabiatın bir kanunudur. Bunun gibi daha nice kanunlar ve hikmetler vardır ki bazılarını teleskopla bazılarını ise mikroskopla görmekteyiz. Kur’an’da bizi tabiattan çıkarımlar yapmaya yönlendirerek verdiği hükümlerin insan doğasına ne kadar uygun olduğunu ve insanı mutlu etmeye layık olduğunu göstermektedir. Örneğin Fatiha suresinde³⁷⁸ “alemler” denilmektedir. Burada bizim gördüğümüz ve

---

³⁷⁶ Asıl adı Hasan Tahsin’dir. Paris’te görevlendirilmiş ve Mekteb-i Osmaniye’de müdürlük yapmıştır. Fizik, kimya, mekanik, jeoloji, astronomi gibi alanlar ilgisini çekmiş ve özellikle hey’et ilmüne büyük merak duymuştur. Paris’te imamlık yapmış ve döndüğünde Darülfünun’un müdürü olmuştur. Tabiat ilimleriyle ilgili görüşlerini ayet ve hadislerle irtibatlandırmaya özen göstermiştir. Türk bilgi dünyasının orijinal bir siması olarak nitelenen hoca Tahsin’in eserleri şunlardır: Esrar-ı Âb u Hava, Psikoloji yahut İlm-i Ruh, Esas-ı İlm-i Hey’et, Tarih- Tekvîn, Mürebbî-i Etfâl, Usûl-i Fenni Felâhit –Kimyâ-yı Ziraat. Bk. Ömer Faruk Akün, “Hoca Tahsin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/198-206.

³⁷⁷ Sınırsız uzaklıklar evren kitabının yapraklarıdır Sayısız asırlar zamanın olaylarının satırındır Tabiatta levh-i mahfuzun kudreti basılmıştır Evrendeki her varlık şekillenmiş anlamlı bir sözdür. Bk. Bediüzzaman Said Nursi, *Muhakemat* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2011), 134.

³⁷⁸ el-Fâtiha 1/1: “Hamd alemlerin rabbi olan Allah’a mahsustur.”

bildiğimizin dışında farklı evrenlerin ve bir gaybın olduğu anlaşılmaktadır. “Ta ki düşünesiniz, ta ki akledesiniz” hitabına muhatap olup da düşünen Müslümanlar astronomi ile de ilgilenmişlerdir. Alemlerden sonra Cenab-ı Hak gökyüzü, gezegenler, yıldızlar, yağmur, güneş vb. dikkat çekmiştir ki bunlar astronomi ve meteoroloji konularıdır. Yine bir başka ayette Allah, dağların yükselişinden ³⁷⁹ bahsettikten sonra yeryüzünde yaratılanlara dikkat çekerek insanın deveye, sürüngenlere, iki ve dört ayaklı hayvanlara bakıp ibret almalarını ister ki eserden müessire varabilsin. Ancak buradaki bakış yalnız gözle bakmak değildir. Örneğin Allah “devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?”³⁸⁰ derken “gözleri vardır görmez, kulakları vardır işitmezler”³⁸¹ şeklinde olmayıp gerektiği gibi incelemeyi ve ibret almayı öğütlemiştir. Yine güneşten, gök cisimlerinden, depremlerden, kıyamet alametlerinden ³⁸² vs. bugünkü fizik yasalarına uygun olarak bahseden Yüce Allah, insanın yaratılışını³⁸³ da özetlemiştir ki bu da fizyoloji ilmine işaret etmektedir.

Ahmed Midhat, Kuru, yaş her şeyin Kur’an’da bulunmasına³⁸⁴ karşılık İncillerde hiçbir ilimden söz edilmemesi sebebiyle karşılaştırma yapılamayacağını ifade eder.³⁸⁵ “Kur’an mevcut ilimlerden özet çıkarmış ve bu şekilde kurulmuştur. Ayrıca Kur’an’da yer alan birtakım hükümlerin ilimlerle uyummadığı ortadadır, Kur’an Allah tarafından indirildiyse bu yanlışlıklar nasıl olur? diye sorulmuş olduğunda ise Ahmed Midhat bu iddiayı şu şekilde reddetmiştir:

1. Kur’an mevcut ilimlerin özeti olmayıp nazil olduğu zaman Yunan ve eski Latin öğretilerinden başka ilim yoktu. Onlarda Arabistan’a yayılmamıştı. İlimlerin gelişimi Kur’an’ın gelişinden sonra olmuştur.

---

³⁷⁹ el-Gâşıye 88/19.

³⁸⁰ el-Gâşıye 88/17.

³⁸¹ el-A‘râf 7/179.

³⁸² Burada kıyamet alametlerinden bahsedilirken ay ve güneşin birleşmesi ve fiziksel kanunlara işaret etmektedir. Bk. El-Kıyâmet 75/7-9.

³⁸³ “Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz; Sonra onu sağlam bir korunakta nutfeye haline getiriyoruz. Ardından nutfeyi (döllenen yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çeviriyor, alakayı şekilsiz et (görünümünde) yapıyor, bu etten kemikler yaratıyor, daha sonra da kemiklere adale giydiriyoruz; nihayet onu bambaşka bir varlık halinde inşa ediyoruz. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir.” (el-Mü‘minûn 23/12-14).

³⁸⁴ el-En‘âm 6/59.

³⁸⁵ Midhat, *Müddâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 397.

2. Bazı ilim ve tarihi bilgilerin bizdekine uygun olmaması, Kur'an'ın yanlış olduğunu göstermez. Zira Kur'an gerçeklerinden pek çoğu daha sonra yapılan ilmi buluşlar sayesinde ortaya çıkmıştır. Bazıları ise henüz ortaya çıkmadıysa da sonradan bulunacaklardır. Örneğin dünyanın evrenin merkezi olduğuna inanıldığı zaman “güneş kendi yörüngesinde akıp gider”³⁸⁶ ayeti anlaşılabilirirdi.³⁸⁷

İlimlerin bir tanesi de aklın vazgeçilmezi olan mantıktır. Allah, Kur'an'da “Kur'an'ın tevilini yalnızca Allah bilir, bir de ilimde derinleşenler.”³⁸⁸ buyurmuştur. Burada ilimde derinleşenlerin kim olduğuna bakılmış, akli ve nakli ilimlere sahip olan kişi olduğu görülmüştür. Burada Ahmed Midhat, Kur'an'ın açıklanması için “kutsal ışıkla aydınlanmış ve hata yapmazlar diye inanılan, ağızlarından ne çıkarsa doğru kabul edilen kimselere değil, ilimlerde otorite derecesine varmış değerli ilim topluluğuna başvurulacak.” demiştir.³⁸⁹

Chateaubriand, ahlâk kanununun temelini şefkat olduğunu söylemiş ve geleceği de bu şefkat üzerine tesis etmeye çalışmıştır. Ancak Muallim Chassebœuf, onun aksine bu şefkati zararlı addetmiş ve ilmi gerçeklere göre bir din kurulmasını gerekli görmüştür. Kur'an'ın ise ilmi verilere uygun olduğunu ifade eden Ahmed Midhat, “asıl gelecek İslâm'ındır.” demiştir.³⁹⁰

2.2. Hıristiyanlık ve Siyaset

2.2.1. Chateaubriand'ın Siyaset Anlayışı

Chateaubriand, geleceğin Hıristiyanlıkta ve onun Katolik mezhebinde olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda temel Hıristiyan akidelerinin yanı sıra ahlâk kanununun da Hıristiyanlıkta bulunduğu altını çizmiştir. İlâveten bir de siyaset kanununun Hıristiyanlıkta olduğunu dile getirirken bu kanunun temelini özgürlük, eşitlik ve kardeşlik üzerine inşa edildiğini iddia etmiştir. Onun bu söylemi Fransız İnkılabından sonra, insanları tekrar kraliyet rejimine ısındırmak içindir. Fakat bu gayreti bir süre

---

³⁸⁶ Yâsîn 36/38.

³⁸⁷ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 398-399.

³⁸⁸ Âl-i İmrân 3/7.

³⁸⁹ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 403.

³⁹⁰ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 406.

etkisini göstermişse de daimî bir yararı olmamıştır. Zira günümüzde Fransa krallık ile yönetilmeyip papalığın da sözü yönetimde geçmemektedir.

Chateaubriand'ın sözünü ettiği bu üç kavram siyaset kanununda bulunmaktadır. Ancak yalnızca bunlardan ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bu ilkeler İncillerde karşımıza çıkmasına rağmen, medeniyet tasavvurundaki karşılıkları İncillerdekine benzer değildir. Öncelikli olarak siyasette bulunması zaruri olan temel, ihkak-ı hak'tır.³⁹¹ Nitekim hak sahibi hakkını alamazsa adaletten söz edilemez. Adalet olmadığına ise siyasetin içi boş kalmaktadır. Ahmed Midhat, “Şatobriyan'ın siyaset anlayışında ihkâk-ı hakkın bulunmadığını siyaseti yalnızca üç maddeyle³⁹² sınırlandırmasından anlıyoruz” demiştir. Bu bağlamda onun, istediği şeyin bu olmadığını fakat bu durumu kabul etmek durumunda kaldığını da eklemiştir.³⁹³

Mevcut İncillere bakıldığında “Sezar'ın hakkı Sezar'a”³⁹⁴ ibaresinin yer aldığı görülmektedir. Chateaubriand'ın aksine Ahmed Midhat'a göre yalnızca bu cümleden bile Hıristiyanlıkta bir siyaset olmadığı gözler önündedir. O, Hz. İsa'nın siyasete müdahale etmediğini yahut tarihlerde yer alacak kadar siyasete müdahale etmeye zamanı olmadığını altını çizmiştir. Zira İncillerde geçen “Sezar'ın hakkı Sezar'a” cümlesi Hz. İsa'nın siyasete karışmadığının ve hatta siyasetten kaçındığının bir göstergesidir. Bu bağlamda Hz. İsa, “Yahudilerin Kralı” olmakla suçlandığında dahi bunu doğrulayacak bir durum bulunamamıştır.³⁹⁵ Öyle ki Ahmed Midhat, yazılan politika ilmiyle ilgili eserlere bakıldığında şayet mevcut İncillerden bir alıntı varsa Chateaubriand'ın iddialarını kabul edeceğini dahi ifade etmiştir.³⁹⁶

---

³⁹¹ İhkak-ı hak, İslam hukukunda kişinin kendi hakkını bizzat kendi kuvvetiyle elde etmesi ve koruması şeklinde tanımlanır. Bk. Ali Bardakoğlu, “Hak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 15/149; İslam hukukunda insan haklarına dokunulmazlık ilkesi olup bu bağlamda hakların çiğnenmesi yasaklanmış ve ihlal edilmesi halinde ortaya çıkacak zararların telafi edilmesi adına düzenlemeler getirilmiştir. Kamu düzenininin sağlamaya yarayan hukuk, kişinin kendi gücünü kullanarak hakkını almasını doğru bulmaz. Buna göre meseleler, hukuka bağlı olarak çözülmeli ve hakkın iadesi için devletin yetkili makamlarına başvurarak devletin otoritesiyle çözüme kavuşturulmalıdır. Bk. Ali Kaya, “İslâm Hukukuna Göre İhkak-ı Hak”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (01 Ocak 1994), 117-132.

³⁹² Kardeşlik, eşitlik ve özgürlük.

³⁹³ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 517-518.

³⁹⁴ Matta 22:21.

³⁹⁵ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 521-523.

³⁹⁶ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 525.

Chateaubriand'ın iddia ettiği gibi Hıristiyanlıkta bir siyasetten söz edilebilmesi için evvela adalet ilkesinin olması gerekmektedir. “Kimde varsa ona daha çok verilecek, kimde yoksa elindeki de alınacak”³⁹⁷, “Malların orta sandığında toplanması”³⁹⁸ örneklerine baktığımızda bu durumların adalete uygun düşmediği görülmektedir. Siyasetin bir uygulama alanı olması gerekmektedir. Bu bağlamda başlarda Roma medeniyetinin hakimiyeti altında yaşayan Hıristiyan topluluğunun bir uygulama alanının olmadığı görülmektedir. Günümüzde bakıldığında ise Papa, siyasi meselelerde hüküm vermeyip dini vecibeleri yerine getirmektedir. Ahmed Midhat, Hıristiyanlıkta bir siyasetin olmadığı düşüncesine ek olarak Hıristiyanların, mevcut İncillerde var olabilecek olan siyaseti dahi ortadan kaldırdığını ifade etmiştir. Bu bağlamda öncelikle İncillerde geçen Hz. İsa'nın “Göze göz diş diş dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı çevirin. Size karşı davacı olup mintanınızı almak isteyene abanızı da verin.”³⁹⁹ Sözüne baktığımızda onun şeriatı çiğneyenlere yaklaşımı dikkat çekmekte ve cezayla korkutma yerine ıslah etme yolunu seçmiştir.⁴⁰⁰ Ancak bunun adalete ve insan haklarına aykırı olduğu ve hukuku yok ettiği görülmektedir. Hukuka göre kişi meşru olarak hakkını almaya sahipken Hıristiyan akidesi bu hakkın önüne geçmiş ve adaleti yıkmıştır. Ahmed Midhat, “kötülüğe iyilik yapmak, iyiliğe kötülük yapmak kadar yanlıştır”⁴⁰¹ diyerek durumun yanlışlığını ortaya koymuştur. O, bunun yanı sıra siyaseti ortadan kaldırmaktan daha büyük bir yanlışın olduğunu ifade eder ki o da Hıristiyan teolojisinin, insani adaletin yanı sıra ilâhî adaleti de ortadan kaldırmasıdır.

İki kılıç kuramına göre, Tanrı'nın yeryüzündeki iki kılıcından biri kilisenin elinde olup düzen, adalet ve ruhsal alanı yönetme gücü onun elindedir. Dünyevi kılıç ise kralların elindedir. Hz. İsa “Sezar'ın hakkı Sezar'a”⁴⁰² diyerek bu ayrımı oluşturmuştur. Bunun yanı sıra o, kendisinin dünyevi bir kral olmadığını⁴⁰³ da ifade etmiştir. Yahudiler ise, her ne kadar Hz. İsa'yı siyasi bir kişi olarak tanımlasalar da o, kendisine inananlar tarafından

---

³⁹⁷ Matta 13:12.

³⁹⁸ Elçilerin İşleri 5.

³⁹⁹ Matta 5:38-40.

⁴⁰⁰ Sarıkçıoğlu, *Hz. İsa Hayatı ve Mesajı*, 139.

⁴⁰¹ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 538.

⁴⁰² Matta 22:21.

⁴⁰³ Yuhanna 18:36.

ruhani bir lider olarak görülmüştür.⁴⁰⁴ Başlangıçta Hıristiyanlık bu dünya değil öbür dünyanın kurtuluşuyla daha çok ilgilenmiş ve siyasal tavrı pasif kalmıştır. Bu bağlamda içinde bulunduğu Roma'nın siyasi sorunlarına kayıtsız kalması ve insanları Tanrı önünde eşit görürken dünyada eşitsizliğin olabileceğini söylemesi gibi meseleler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ancak 5.yüzyıldan sonra bazı sebeplerle savaşmayı haklı görmeleri, sosyal yaşamda otoriteye itaati vurgulamaları Kilise'nin dünyevi bir kuruma dönüşümünü gözler önüne sermektedir.⁴⁰⁵ Hıristiyanlarda siyasi otorite Tanrı olmakla birlikte kralların bu iktidarı Tanrı adına kullandıkları inancı hakimdir. Nitekim Pavlus, iktidarın tanrının iradesi ile başa geldiğini söylemiş ve yönetime itaati tanrısal bir buyruk olarak nitelendirmiştir.⁴⁰⁶ Roma'da resmi din seçilerek resmiyet kazanan Hıristiyanlık, 17. yüzyılda iyice yayılmış ve krallar, derebeylere karşı gelebilmek adına kiliseden yardım istemiştir. Bu durum ise kilisenin hâkimiyetini arttırmasına sebep olmuştur.⁴⁰⁷ Bu bağlamda Kilise, zamanla kendi alanını aşarak dünyevi bir güç haline gelerek iktidar ile rekabet halinde olmuştur.⁴⁰⁸ 800 yılında Papa Leo'nun Krala taç giydirmesi ise İmparatorun Papa'ya sorumlu olduğunu göstermiş ve Roma evrenselliği ile Hıristiyan evrenselliği birleşmiştir.⁴⁰⁹ Roma İmparatorluğu yıkılınca boşluktan yararlanan Kilise, zaten dünyevi işlere müdahil olmuş olduğundan imparatorun yerini Papa doldurmuştur.⁴¹⁰ Bu bağlamda Papa 7. Gregorius, Kilisenin, Hıristiyanların ruhlarını kurtarmanın yanı sıra, Hıristiyan olmayanları da dine kazandırmak amacıyla göklerin Krallığı gibi yeryüzü krallığının da gerçek sahibi olduğunu iddia etmiştir.⁴¹¹ Ancak Hıristiyan kilisesi kendi cellatlarına ve zindanlarına sahip olduğu zaman, adaleti tesis etmeyip suç sahiplerini affettirici kurallar koymuştur. Bu durum mazlumun mazlumluğunu arttırırken zalimin de zalimliğini arttırmıştır. Nitekim kilise, kişileri yalnızca bu dünyadaki cezadan kurtarmakla kalmamış bir de öbür dünyanın cezasından

---

⁴⁰⁴ Konur Alp Demir, "Hıristiyanlık Dininin Devlet Yönetimi Üzerine Etkileri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2019), 142.

⁴⁰⁵ Levent Köker - Mehmet Ali Ağaoğulları, *İmparatorluktan Tanrı Devletine* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1991), 99-100.

⁴⁰⁶ Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 227.

⁴⁰⁷ Celal Büyük, "Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık -Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış", *Dini Araştırmalar* 7/19 (01 Haziran 2004), 134.

⁴⁰⁸ Celal Büyük, "Yeni Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık ve Siyaset İlişkisiyle İlgili Bazı Düşünceler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (17 Şubat 2010), 172.

⁴⁰⁹ Köker - Ağaoğulları, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 159.

⁴¹⁰ Demir, "Hıristiyanlık Dininin Devlet Yönetimi Üzerine Etkileri", 148.

⁴¹¹ Haşim Özpolat, "Tanrının Siyasetinden Siyasetin Tanrısına Egemenlik Kuramının Dönüşümü", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 23/2 (10 Aralık 2017), 148.

azat etmiştir. Bu bağlamda Rönesans düşünürlerinden Machiavelli,⁴¹² yaşadığı dönemde gerçeğin arandığı tek yerin din olduğunu ifade etmişse de hukukun kiliseye bağlılıktan kurtulması gerektiğini ifade etmiştir. O, İbn Haldun gibi asıl önemli olanın devletin çıkarları olduğunu düşünse de, düşüncelerini daha ileri taşıyarak devlet çıkarları için şiddet, ihanet, dinden dönme ve cinayet gibi eylemlere dahi göz yummuştur.⁴¹³Böylelikle Kilise'nin zenginlik ve güç sahibi olmasıyla dünyevileşmesi, Hz. İsa'nın ruhun yenilenmesini öğütleyen düşüncelerine ağırlık veren bir takım fikirleri de tekrar gün yüzüne çıkarmıştır. Böylece “manastır” uygulaması hayata geçirilmiştir.⁴¹⁴

Hülasa Chateaubriand geleceği Hıristiyan siyasetinde görse dahi bunun imkânsız olduğunu söyleyen Ahmed Midhat, artık mahkemelerin papayı da yargıladığını ve kilise hakkında özgürce konuşabildiklerini ifade etmiştir. Bu bağlamda engizisyona dönmenin de mümkün olmadığını altını çimiştir.⁴¹⁵

2.2.2. Hıristiyanlıkta Hürriyet, Eşitlik ve Kardeşlik

Siyasetin içinde bulundurduğu fakat yalnızca bunlardan ibaret olmadığı ifade edilen hürriyet, eşitlik ve kardeşlik ilkelerine bakılacak olursa evvela hürriyetin ikiye ayrıldığını söylemek mümkündür. Bunun ilki vicdani özgürlük olup ikincisi de fiili özgürlüktür. Vicdani özgürlük bütün insanlık için genel ve engellenemez iken fiili özgürlük kanunlarla sınırlandırılmıştır. Ancak “Hıristiyan kilisesi vicdani özgürlüğü dahi yasaklamıştır”⁴¹⁶ diyen Ahmed Midhat, vicdani özgürlüğün kısıtlandığı yerde fiili özgürlükten bahsetmenin de hayal olacağını ifade etmiştir. Zira kişinin Hıristiyanlığa girmesinin yahut Hıristiyanlıktan atılmasının dahi kendi iradesiyle olamayacağını, ancak kilisenin kabul etmesi yahut atmasıyla olabileceğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Hıristiyan teolojisinde hürriyet Tanrı ile ilişkili olup kişinin asli günahattan kurtulmasıyla dolayısıyla vaftizle bağdaştırılmıştır.⁴¹⁷ Bu bağlamda Ahmed Midhat, şu iki mesele ile Hıristiyanlıkta hürriyet iddiasının yersiz olduğunu ifade etmiştir. İlk olarak Müslüman Araplar Endülüs'te mağlup olup da İspanyol Katoliklerin hâkimiyeti altına girdikleri

---

⁴¹² (1469-1527).

⁴¹³ Büyük, “Yeni Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık ve Siyaset İlişkisiyle İlgili Bazı Düşünceler”, 173.

⁴¹⁴ Köker - Ağaoğulları, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 100.

⁴¹⁵ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 542.

⁴¹⁶ Midhat, *Müdâfa'a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 546.

⁴¹⁷ Köker - Ağaoğulları, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 105.

zaman, Katolikler Müslümanları Hıristiyan yapmak istemişlerdir. Bu bağlamda papazın birisi kırk-elli kadar Müslüman'a gördüğü yerde hileyle vaftiz suyu serpmiş ve Müslümanları, Hıristiyan addetmişlerdir. Ancak Müslümanlar bunu inkâr ettiğinde ise güya Hıristiyan olup da dini terk etmişler gibi ceza görmeleri sağlanmıştır. İkinci olarak ise Hıristiyan inancına sahip halktan birisi yahut ruhban sınıfından birisi, bir konuda kiliseden farklı düşünse, bütün iman şartlarını kabul etmiş olsa dahi kilise tarafından dinden çıkanlara verilen cezaya çarptırılırlarmış. Bu bağlamda kilisenin onayı olmadan bir kimse ilâhî ödülü hak edemediği gibi, ne kadar günahlar olsa da kilise bağışladığı sürece temiz olabilirdi. Bu durum yalnız kişilerin değil Allah'ın dahi (haşa) özgür olmadığını gözler önüne sermektedir.⁴¹⁸

Eşitlik ilkesi yalnızca hukuk ile mümkün olabilmektedir. Ancak papazların usulü ya da dereceleri olur denilirse siyasetçilerin bunu kabul etmeleri mümkün değildir. Zira papa cahil birini dahi papaz seçebilir hatta kardinallik derecesine çıkarabilmektedir. Ancak devlet hukukuna bakıldığında kişiler, her toplumda hak ederek derecelerini ilerletebilmektedirler. Ahmed Midhat, Hıristiyanlıkta değil eşitliğin hukukun bile olmadığını dile getirerek Muallim Chassebœuf'un da ifade ettiği gibi Hıristiyanlıkta yalnızca görevlerin bulunduğunu söylemiştir. Buna göre var olan tek hukuk kilise hukuku olup kilise de tek bir tüzel kişilik hükmünde olduğundan dolayı, kendinden başka hak sahibi görmemiştir.⁴¹⁹ İnsanların eşit olması mevzusunda Hıristiyanlar “Tanrı katında öyledirler” cevabı verseler dahi kadın-erkek eşitsizliği bu durumun tersini düşündürmektedir. Nitekim Hıristiyanların da kabul ettiği Tekvin 2:22’de kadının ademin (insan) kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade edilmiştir. Esasında bu durum, eşitsizliği gözler önüne sererken pasajda “insan” yerine “kadın” ifadesinin kullanılması da dikkat çekmektedir. Çünkü Kitab-ı Mukaddes’te “adam” ile “insan” kelimeleri birbirinin yerine kullanılmaktayken kadına ayrı bir sözcükle seslenilmiştir. Bu durum ise yapılan ayrımın altını çizer niteliktedir.⁴²⁰ Yine bu bağlamda Hıristiyanlar tarih boyunca farklı uygulamalarda bulunmuşlardır. Buna göre kadın hep aşağı bir konumda görülmüştür. Bu olumsuz düşüncenin en büyük mimarlarından birisi ise Pavlus’tur. Zira Hz. İsa, kadınlara yönelik bir ayrımcılık yapmamışsa da Pavlus, örf ve adetlerinden etkilenecek kadını arka

---

⁴¹⁸ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 547-549.

⁴¹⁹ Midhat, *Müdâfa‘a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 553.

⁴²⁰ Köker - Ağaoğulları, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 105.

plana atmıştır. Bu bağlamda O, ilk aldananın kadın olduğunu,⁴²¹ kadının dua ederken başını örtmesi gerektiğini,⁴²² şayet açık dua ederse bu durumun onu alçalttığını, kanının toplum içinde konuşmamasını⁴²³ söylemiştir. Bunun yanı sıra kadının erkek için yaratıldığını söyleyerek⁴²⁴ kadını ikinci plana atmıştır. Sonraki dönemlerde de kadınların aleyhinde şeyler yazılmış ve nihayetinde 15. ve 19. Asırlarda Engizisyon Mahkemeleri, kadınların cadılıktan dolayı ölmelerine hükmetmiştir.⁴²⁵

Kardeşlik ise ya biyolojik yolla yahut ahlâkî olarak meydana gelmektedir. Ahlâkî olarak kardeşlik birbirini sevmekten ibarettir. Ancak siyasette sevgi, yakınlık ya da yabancılık gibi durumların önemi yoktur. Zira herkes görevini yerine getirmekle ve hakkını almakla sorumludur. Fransız İnkılâbından önce soylular kendilerini yüksek mertebede görürlerken, Rönesans'tan sonra her sınıf insan için kardeşlik görüşü ortaya çıkmıştır. Ahmed Midhat, şayet Hıristiyanlıkta bir siyaset var olmuş olsa idi Rönesans'tan önceki dönemde de bu ilkelerin etkileri muhakkak görülürdü demektedir. Buna ek olarak kilisenin, Rönesans'la gelen yenilikleri dinsizlik olarak kabul etmelerinin sebebinin kendi kanunlarını karşı çıktığı için olduğunu ifade etmiştir. Ancak Hıristiyan dogmalarını akılla işlemeye çalışan Rönesans, esasen Tanrı'nın yasasıyla aklın yasasını uzlaştırmaya çalışmıştır denilebilir. Bununla birlikte "Kilise nassları karşısında hür olmak" şeklinde ifade edilebilecek olan "hür akıl", hiçbir nassı kabul etmemiş değil de, Hıristiyanlığın aslında olmayıp kilisenin sonradan ortaya çıkardıklarını reddetmiştir. Ancak uygulamaya geçtiğinde, kilise nassları yerine kendi nassını koymuştur.⁴²⁶ Nitekim Avrupa'nın dinsizliği ile küfür arasında büyük fark olup, kilisenin sonradan geldiği bu hal, onların dinsizliklerinden çok daha kötüdür. Ona göre, Chateaubriand'ın bu ilkelerin ve geleceğin Hıristiyanlıkta bulunduğunu söylemesi onun diğer söylemlerini dahi meşruiyetten düşürecek bir durumdur.⁴²⁷

---

⁴²¹ Timoteos 2/13-14.

⁴²² Cengiz Batuk, "İsa Mesih Kadınları da Kurtaracak mı? -Hıristiyanlıkta Kadın Sorununa Genel Bir Bakış", *Dini Araştırmalar* 11/31 (01 Haziran 2008), 21.

⁴²³ 1. Korintliler 14:34-35.

⁴²⁴ 1. Korintliler 11:9.

⁴²⁵ Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 155-158.

⁴²⁶ Büyük, "Yeni Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık ve Siyaset İlişkisiyle İlgili Bazı Düşünceler", 172.

⁴²⁷ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 556-558.

2.2.3. Karşılaştırma

Chateaubriand'ın Hıristiyanlıkta üç ilkeyi içeren siyasetin var olduğunu ve geleceğin Hıristiyanlıkta bulunduğunu iddia etmesine karşın Ahmed Midhat, eğer bir dinin geleceği güvence altındaysa bunun yalnızca İslâm olabileceğini ifade etmiştir. Nitekim hukuki olarak herkesin eşit sayılması ve evrensel değerler içerisinde her bireyin özgür oluşu bu dinde mevcuttur. Öyle ki İslâm halifesi olan Hz. Ali dahi bir Yahudi ile mahkeme önünde eşit addedilmiştir.⁴²⁸ Bu durum insan hukukuna saygının, İslâm hukukunda bulunduğunun en güzel örneklerindedir. Kur'an-ı Kerim'de adaletle dair hükümler bulunmakla birlikte bunlar İslâm hukukuna kaynak olmuştur. Ahmed Midhat'a göre, bunu inkâr etmek denizde su yoktur demek kadar anlamsızdır. Yine Chateaubriand'ın 'Hıristiyanlık siyasete temeldir' demesidir ki çöl denizdir dese bu kadar anlamsız bir iddiada bulunmuş olamaz. Zira çölde serap bazen deniz gibi görülebilmektedir. Hıristiyanlıkta siyaset ise bu serap gibi dahi görülememektedir.⁴²⁹

---

⁴²⁸ Hz. Ali, Sıffin yolculuğu sırasında kendisine ait olan örme zincirden olan zırh yeleğini kaybeder. Savaş bitip Kufe'ye döndüğünde zırh bir Yahudi'nin eline geçer. Hz. Ali Yahudiye "Bu zırh benimdir. Ben onu ne sattım ne de bir başkasına verdim" der. Ancak Yahudi de kendisine ait olduğunu iddia edince Hz. Ali "O zaman Kadı'ya gidelim" der. Kadı Şurayh Hz. Ali'ye söz verir. Hz. Ali: "Bu Yahudi'nin elindeki zırh benimdir. Onu ne sattım ne de başkasına verdim" der. Kadı Şurayh "Sen ne dersin?" diye Yahudi'ye sorar. O da "Zırh benimdir" deyince Kadı Şurayh Hz. Ali'ye "Elinizde bir delil var mıdır Emirül Müminin" diye sorar. Hz. Ali'de "Evet, Kanber ve Hasan zırhın benim olduğuna şahittir" der. Kadı "oğul babası için şahitlik edemez" der. Bunun üzerine Hz. Ali "Cennet ehlinde olan birinin şahitliği nasıl kabul görmez? Rasulullah'ın 'Hasan ve Hüseyin cennet ehli gençlerinin efendileridir' diye buyurduğunu işittim" der. Netice de Kadı davayı Yahudi'nin lehine neticelendirir. Bunun üzerine Yahudi "Beni kendi kadısının huzuruna çıkaran emirül müminindir. Ancak kadısı yine de onun aleyhine karar vermiştir. Şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve Hz. peygamber onun elçisidir. Bu zırh da sizin zırhınızdır" demiştir. Bk. İmam Suyuti, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 191-192.

⁴²⁹ Midhat, *Müdâfa'â Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*, 560.

SONUÇ

19. yy. Osmanlı Devleti'nde pek çok gelişmenin yaşandığı, özellikle gayrimüslimlere birçok hak ve özgürlüklerin verildiği bir dönemdir. Osmanlı tebaasından olan Hıristiyanlar, kendilerine verilmiş olan özgürlükleri suistimal etmiş ve Müslüman halkı kendi dinlerine davete gayret etmişlerdir. Bu konuda Türkçe eserler kaleme almışlar, ücretsiz İnciller dağıtmışlar ve okullarda öğretilerini yaymaya çalışmışlardır. Dönemin aydınları ise bu gidişatı durdurmak, halkı bilinçlendirmek ve İslâm'ı müdâfa'a etmek üzere reddiyeler kaleme almışlardır. Yazılan bu eserlerin bazıları müstakil reddiyeler olup bazıları gerçekleştirilen münazaraların kayda geçirilmesi veyahut konferansların dökümü olarak kaleme alınmıştır. 19. yy. da yazılmış reddiyeler arasında hiç kuşkusuz sonraki yazarlara da ışık tutmuş olan Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-Hak* adlı eseri öncü bir role sahiptir. Rahmetullah el-Hindî eserinde tahrif, nesih, teslîs, Kur'an'ın Allah sözü olması ve Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ispatı konularını esas almıştır. Bu dönemde yazılmış olan diğer reddiyelerde de bu konular üzerinde durulmasının yanı sıra Hıristiyan ibadetleri, İnciller arası karşılaştırma, Çarmıh hadisesi, İncil'in Hz. İsa'ya inen kitap olmadığı, Peygamberlerin mucizelerinin karşılaştırılması gibi muhtelif konular ele alınmıştır. Örnek olarak Bâçecizâde'nin *Kitâbu'l-Fârik*'1, İshak Hoca'nın *Şemsü'l-Hakîka*'sı, 'Abdu'l-Ahad Dâvûd'un *İncil ve Salib*'i, Petricî'nin *Îzâhu'l-Merâm*'1 gibi pek çok değerli eser sayılabilir. Söz konusu olan reddiye geleneği ve 19. yy. da yazılmış olan eserlere ek olarak Ahmed Midhat'ın bu alanda verdiği eserler ve eserlerinin Hıristiyan-Müslüman reddiye geleneğindeki önemi çalışmamızın birinci bölümünde değerlendirilmiştir.

Dönemin öne çıkan diğer bir reddiyesi çalışmamızın da konusu olan Ahmed Midhat'ın *Hıristiyanlığın Mazisi, Hali, İstikbali* adlı eseridir. Bu eser yukarıda zikredilen reddiye türleri içerisinde müstakil bir reddiye konumundadır. Ancak Ahmed Midhat'ın reddiyesini diğerlerinden farklı kılan iki husus vardır. Bunlardan ilki eserini kaleme almasındaki çıkış noktası olmuştur. Bu bağlamda Ahmed Midhat'a isimsiz bir mektup gönderilmiştir. Mektubun içerisinde Fransız bir yazar olan Chateaubriand'ın "Geleceği Hıristiyanlıkta ve onun Katolik mezhebinden başka bir yerde bulamam" söylemi yer almaktadır. Ahmet Midhat bu söylem üzerine müdâfa'asını yazmaya karar vermiştir.

Yazmış olduğu bu eser Müdâfa‘a serisinin 3. cildini oluşturmaktadır. O, Müdâfa‘a serisinin ilk iki cildinde Hıristiyan inançlarıyla ilgili eleştirilerini tarihsel olarak dile getirmiştir. Bu sebeple 3. ciltte Hıristiyan inancına dair ele aldığı konuları Hıristiyan kelamcılarının görüşlerine yer vererek tekrar ele almıştır. Ağırlıklı olarak ise diğer eserlerinde tartışmadığı Hıristiyan ahlakı ve Hıristiyan siyaseti konularını bu eserinde değerlendirmiştir. Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ikinci bölümde Ahmed Midhat’ın eserinde ele aldığı görüşleri ve tartışmaları detaylı olarak incelenmiştir.

İslâm-Hıristiyan polemiğinin en çalkantılı döneminde yaşamış olan Ahmed Midhat, eserinde sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. O, sohbet etme edasında eserini kaleme almış ve Hıristiyan inancında kendisini hayrete düşüren noktaları kimi zaman soru sorarak kimi zaman müstehzi bir dille ele alarak okuyucuya sunmuştur. Örneklerle anlatımını destekleyen Ahmet Midhat, bu sayede konuyu okuyucunun zihninde pekiştirmeye gayret etmiştir. O, bu çalışmayı yaparken Kitab-ı Mukaddes metinlerini, Kilise babalarının ve bazı Hıristiyan alimlerinin sözlerini ve onların muteber saydığı kaynakları kullanarak anlatımını güçlendirmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Ahmed Midhat’ın Hıristiyan inançlarına yönelik eleştirisi üzerinde durulmuştur. Öncelikle Hıristiyanları temel inanç noktalarında eleştirmiştir. Serinin ilk iki cildinde tarihsel olarak bu konuyu detaylandığı için burada daha az temas etmiştir. Ardından Hıristiyanlığı ahlak noktasında eleştiren Ahmed Midhat, Chateaubriand’ın iddia ettiği gibi ahlâk kanununun Hıristiyanlıkta bulunmadığını söylemiştir. Bu bağlamda Chateaubriand Hıristiyanlıkta bulunan ahlak kanununu şefkat ve sadaka ilkeleri ile sınırlandırmıştır. Her ne kadar Hz. İsa’nın öğretisinin şefkat temelli olmasından yola çıkılarak bu ilke uygulanmaya çalışılmışsa da Hıristiyanlık bu ilkelerin temelini sağlam atamamıştır. Buna binaen sözü edilen ahlaki kanunlar yanlış anlaşılmıştır. Ahmed Midhat, bu konudaki eleştirileri temel olarak şefkat ve sadaka üzerinden incelemiş, Hıristiyanların kendilerine hasr ettikleri bu ilkelerin Hıristiyanlar tarafından suistimal edildiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte siyaset kanununu üç ilkeyle sınırlandıran Chateaubriand’ı eleştiren Ahmed Midhat, bahsettiği bu üç ilkenin (kardeşlik, özgürlük ve eşitlik) siyaset adına yeterli olmayacağını söylemiştir. Aynı zamanda Hıristiyanlıkta bir siyasetin varlığından söz edilemez diyerek Matta 22:21’de Hz. İsa’nın “Sezar’ın hakkı Sezar’a” ifadesini örnek vermiş, Kilise tarihinden alıntılarla sözü edilen

bu ilkelerin uygulanmadığını ve içlerinin boş kaldığını ifade etmiştir. Buna mukabil siyaset kanununun temelinde adaletin yer alması gerektiğini ifade ederek İslamiyet’le karşılaştırmalı olarak örnekler vermiş bu üç ilkenin esasında İslâm’da olduğunu altını çizmiş ve İslâm’ı yüceltmıştır.

Netice itibariyle kendisine isimsiz olarak gönderilen ve içerisinde Chateaubriand’ın “Geleceği Hıristiyanlıkta ve onun Katolik mezhebinden başka yerde bulamam” ifadesinin yer aldığı mektup, Ahmed Midhat’ın savunma gayretini kırmamış, bu durumun tam tersi olarak sonraki çalışmaları için de gayretini arttırmıştır. O, Hıristiyanlık hakkında var olan şeyin sadece kalem ustalarının parlak yazılarından ibaret olduğunu söylemiştir. Bunun yanı sıra “Misyonerler, Hıristiyanlık için gösterdiği gayreti İslâm için göstermiş olsalar Hıristiyanlık tarihte kalırdı” demiş ve “Hıristiyanlar bize saldırmasa müdâfa‘a yazmaya kalkmaz uzaktan onların çöküşünü izlerdim” diye de eklemiştir. Chateaubriand gibi zeki bir adamın Hıristiyan inancına yönelik, temel iman meseleleri de dahil olmak üzere ahlak ve siyaset kanunu üzerinden böyle kabul edilemez sözleri nasıl söylediğini sorgulamıştır.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, Ramazan. “Din Bilimlerinin Tarihçesi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (01 Ocak 2004), 281-295.
- Ahmed Midhat. *Niza-ı ‘İlm ü Din / İslâm ve ‘Ulûm*. İstanbul, 1313.
- Ak, Murat. “Doğu-Batı İkiliminde Bir Osmanlı Entelektüeli Ahmet Mithat Efendi’nin Batı’yı Tanıma Çabasına Bir Bakış”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 6/3 (Aralık 2006), 247-267.
- Akün, Ömer Faruk. “Hoca Tahsin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/198-206. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Akyol, Mustafa. *Yahudilerin Mesihi, İslam’ın Peygamberi Meryemoğlu İsa*. Düşün Yayıncılık, 2018.
- Alıcı, Mehmet. “Osmanlı Son Döneminde Müslüman-Hıristiyan Tartışmalara Dair Bir Karşılaştırma: Şemsü’l-Hakîka ve Râfi’u’ş-Şübühât y’ani, Cevâb-i Risâle-i Şemsü’l-Hakîkat” 7/1 (2016), 31-52.
- Alıcı, Mehmet. “Rafi’uş-Şübühât Yani, Cevab-i Risâle-i Şemsü’l-Hakika” 7/3 (2010), 239-244.
- Anar, Ali. *İzharu’l-Hak ve el-Hidaye İsimli Eserlere Göre Tevrat’ın Tahrifi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Apaydın, H. Yunus. “İbn Kayyim el-Cevziyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/109-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Apaydın, H. Yunus. “Karâfi, Şehâbeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Asi, Gulam Haydar. *İslam’ın Diğer Dinlere Bakışı*. çev. İbrahim Hakan Karataş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Atasağun, Galip. “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmaları”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (ts.), 203-248.
- Aydın, Fuat. “Ali b. Rabben et-Taberi Hayatı ve Eserleri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 303-331.

- Aydın, Fuat. “İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed B. Mustafa'nın (968/1561) Risâle Fî'r-Redd Ale'l-Yehûd Adlı Risâlesi Üzerine Bir Araştırma”. *darulfunun ilahiyat* 31/2 (25 Aralık 2020), 299-353.
- Aydın, Fuat. “Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemindeki Misyonerlik Faaliyetleri Ve Bu Faaliyetleriyle İlgili Çalışmalara Yönelik Bir Bibliyografya Denemesi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 114-130.
- Aydın, Mahmut. “Hıristiyanlık”. *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 605. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2007.
- Aydın, Mahmut. *Hristiyanlık Tarih, İnanç ve Uygulama*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Aydın, Mehmet. “el-Fârîk Beyne'l-Mahlûk Ve'l-Hâlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydın, Mehmet. *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991.
- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Aykit, Dursun. “Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 22 (2010), 175-196.
- Baltacı, Ali. “Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?” *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (24 Aralık 2019), 368-388.
- Bardakoğlu, Ali. “Hak”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul, 1997.
- Batuk, Cengiz. “İsa Mesih Kadınları da Kurtaracak mı? -Hıristiyanlıkta Kadın Sorununa Genel Bir Bakış”. *Dini Araştırmalar* 11/31 (01 Haziran 2008), 19-48.
- Batuk, Cengiz. “Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (01 Ağustos 2009), 70-97.
- Bayraktar, Mehmet. *Bir Hristiyan Dogması Teslis*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007.
- Berg, Bruce L. - Lune, Howard. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. çev. Hasan Aydın. Eğitim Kitabevi, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmiu's-Sahîh*. ed. Mustafa Deyb el-Boğa. Şam: Daru İbn Kesîr, 1993.

- Buran, Aylin. "Nitel Araştırmada Veri Toplama". *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz Ve Yaklaşımları*. ed. Fatma Nevra Seggie - Yasemin Bayyurt. 43-58. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Basım, 2017.
- Bursalı Mehmed Tâhir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Büyük, Celal. "Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık -Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış". *Dini Araştırmalar* 7/19 (01 Haziran 2004), 131-138.
- Büyük, Celal. "Yeni Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık ve Siyaset İlişkisiyle İlgili Bazı Düşünceler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (17 Şubat 2010).
- Cengiz, Kübra. *Ahmed Midhat Efendi'nin Havarilerle İlgili Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed*. çev. Nusret Çam. Nil, 1990.
- Çavuş, Muhammed Murtaza - Esved, Hüseyin. "Bısr b. el-Mu'temir'in Sahife'sinde Edebi Eleştiri ve Belagate Dair Düşünceler". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 14 (30 Haziran 2022), 203-226.
- Çubukçu, İbrahim Agah. *Gazzali ve Şüphecilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doçentlik Tezi, 1964.
- Darcan, Hasan. *Bir Osmanlı Mühtedisi Olarak Abdülahad Dâvûd*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Davud, Abdülahad. *İncil ve Salib*. ed. Kudret Büyükcoşkun. İnkılab Yayınları, 1999.
- Davud, Abdül Ehad. *İslâmiyetin Zaferi*. İstanbul: Bedir, 1966.
- Demir, Konur Alp. "Hıristiyanlık Dininin Devlet Yönetimi Üzerine Etkileri". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2019).
- Demir, Osman. "Vicdan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/100-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demirpolat, Enver. "Harputlu İshak Hoca'nın Hayatı ve Eserleri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2003), 397-412.
- Doğan, Bilal. *Hıristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus-Pelagius Örneği)*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

- Duygu, Zafer. *İsa, Pavlus, İnciller*. Düşün Yayıncılık, 2022.
- Dvornik, Francis - O.P, Soeur Jean Marie. *Konsiller Tarihi İznik' ten II. Vatikan' a*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2019.
- Ebu Zehre, Muhammed. *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*. çev. Akif Nuri. İstanbul: Fikir Yayınları, 1978.
- Ekinci, İlhan. “Webb, Muhammed Alexander Russell”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. ek-2/659-661. Ankara, 2019.
- El-Hindi, Rahmetullah. *Kutsal Kitaba İlahi Çağrı*. çev. Abdülhadi Sıddık. Faran Yayıncılık, 2006.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan Özcan. Alfa Yayınları, 2020.
- Erdem, Hüsametdin. *Ahmet Midhat Efendi'nin Fikrî Eserlerinde Din Meselesi*. “Dini Ahlak ve İlahi Dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık'taki Bazı Ahlaki Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Nisan 1990).
- Ermış, Sema. *Ahmed Mithat Efendi'nin Niza-ı İlm ü Din Eserinde Din-Bilim İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Hristiyanlık”. *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. 528. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Erverdi, Ezel vd. (ed.). *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*. 8 Cilt. Dergah Yayınları, 1977.
- Eser, Muazzez. *Ahmet Midhat Efendi'nin Fikrî Eserlerinde Din Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Fakültesi, Uludağ Üniversitesi/İlahiyat - Tarakçı, Muhammet. “St. Thomas Aquinas'a Göre Aslı Günah” 15/1 (2006), 307-318.
- Faruki, İsmail Raci. *Hristiyan Ahlakı*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 1. Basım, 2015.
- Fayda, Mustafa. “Hz. Muhammed'in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahale”. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 2 (1975), 143-149.
- Gökbel, Abdullah Rıdvan. *Kur'an ve Hristiyanlar*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020.
- Gündüz, Mehmet. *Numan el-Alusi'nin el-Cevabü'l Fesih Adlı Eserinde Abdülmesih el-Kindi'nin Teslis İle İlgili Görüşlerine Yönelttiği Eleştiriler*. Çanakkale:

- Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gündüz, Şinasi. “Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (17 Nisan 2012).
- Gündüz, Şinasi (ed.). *Din ve İnanç Sözlüğü*. Konya: Vadi Yayınları, 1998.
- Gündüz, Şinasi. “Misyonerlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/193-199. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*. Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Harman, Ömer Faruk. “Abdülahad Dâvûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Harman, Ömer Faruk. “Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)”. *Türkiye’de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. 23-48. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Harman, Ömer Faruk. “el-Cevâbü’l-Fesîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/428. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Harman, Ömer Faruk. “Milel ve Nihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/57-58. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Harman, Ömer Faruk. “Yuhannâ Ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/580-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hindi, Rahmetullah el-. *İzharü’l-Hak 1*. çev. Ali Namlı. İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Hindi, Rahmetullah el-. *İzharü’l-Hak 2*. çev. Ramazan Muslu. İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Işık, Hidayet. “Müslüman-Hıristiyan Polemiği İle İlgili XIX.yy.a Ait Bir Eser”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2003), 483-500.
- İbn Hazm. *el-Fasl*. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kâhire: Daru İhyâ-i Kütüb’il-arabiyye, ts.
- Karataş, Zeki. “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 62-80.

- Karayel, Elif. *Dinler Tarihi Açısından Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2002.
- Karayel, Elif. *Dinler Tarihi Açısından Ahmed Mithat Efendi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Kaya, Ali. “İslâm Hukukuna Göre İhkak-ı Hak”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (01 Ocak 1994), 117-132.
- Kazgan, Erdoğan. *Yuhanna İncili'nin Abdurrahman Beçecizade'ye ait "Kitabul Farık Beynel Mahluk vel-Halık" Adlı Esere Göre Tenkid ve Tahlilinin Yapılması*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kıral, Bilgen. “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (17 Haziran 2020), 170-189.
- Kızıltepe, Zeynep. “İçerik Analizi”. *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz Ve Yaklaşımları*. ed. Fatma Nevra Seggie - Yasemin Bayyurt. 253-266. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Basım, 2017.
- Koç, Merve. *Theodore Ebu Kurra'nın İkona Savunusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kohler, Kaufmann - Krauss, Samuel. “Trinity”. *Jewish Encyclopedia*. C. 12. New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1905.
- Köker, Levent - Ağaoğulları, Mehmet Ali. *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1991.
- Köse, Enes. *Ahmed Midhat Efendi'nin Tedrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Köse, Enes. *Ahmed Midhat Efendi'nin Tedrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Köse, Saffet. “Muhammed Ebû Zehre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/517-520. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Köylü, Mustafa. *Dünya Dinlerinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 2010.
- Kurnaz, Cemal. “Sırrı Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/127-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kutluer, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Kuzgun, Şaban. *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri 1*. İstanbul: Metinler Matbaacılık, 1991.
- Lewis, B. “Ahmad Midhat”. *The Encyclopedia of Islam*. C. 1. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- “Draper”. *The Encyclopedia Americana*. ed. Francis Lieber. IX/732. New York: Encyclopedia Americana Corp., 1918.
- “Dwight”. *The Encyclopedia Americana*. ed. Francis Lieber. C. IX. New York: Encyclopedia Americana Corp., 1918.
- Lietzmann, M. Hans. *Eski Kilise Tarihi*. çev. Mehmet Aydın. Literatürk Academia, 2016.
- Madrigal, Marc. *Kilise Babaları*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes, 2017.
- Mehmed, Halimi. *Osmanlı Döneminde Bulgaristan’da Tasavvufi Hayat*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Melek. *Şemsü’l-Hakika’nın Sadeleştirilmesi ve İzharu’l-Hakk ve Telbis-ü İblis’le Mukayesesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Meral, Yasin. “Petrus Alfonsi’nin Yahudilere Reddiye’sinde İslam Eleştirisi”. *Dini Araştırmalar* 16/43 (16 Aralık 2013), 173-192.
- Meral, Yasin. “Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği”. *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı*. ed. Ali İsmail Güngör. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Michel, Thomas. *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 2012.
- Midhat, Ahmed. *Müdâfa’a*. İstanbul, 1300.
- Midhat, Ahmed. *Müdâfa’a Cüz-i Sâlis -Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli-*. İstanbul, 1302.
- Midhat, Ahmed. *Müdâfa’aya Mukâbele ve Mukâbeleye Müdâfa’a*. İstanbul, 1300.
- Mirzâ, Burhanüddin - Mirzâ, Şihabüddin. *4 Dinden 4 Adam Ve Dinsizin Konuşmaları*. çev. İsmail Ferid. İstanbul: Sönmez, 1970.
- Mirzâ, Şihabüddin - Burhanüddin Mirzâ (ed.). *Dinleri Tartışmak*. çev. Ulvi Murat Kılavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Muhakemat*. İstanbul: Envar Neşriyat, 7. Basım, 2011.
- Nuss, P.Xavier - Dr. Jur. Hakkı DEMİREL. *Hıristiyan Öğretisi*. İstanbul: Müjde, 1994.
- Okay, M. Orhan. “Ahmed Midhat Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Okay, M. Orhan (Mehmet Orhan). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. Ankara: MEB, 2. bs., 1991.
- Özarıslan, Hasan. *Ahmet Mithat Efendi'nin "Müdafaa" (Birinci Kitap) Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Özerveranlı, M. Sait. "Nebhânî, Yûsuf B. İsmâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özpolat, Haşım. "Tanrının Siyasetinden Siyasetin Tanrısına Egemenlik Kuramının Dönüşümü". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 23/2 (10 Aralık 2017), 143-166.
- Pala, İskender. "Âbidin Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/310. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Pinckaers, Servais. *The Sources of Christian Ethics*. Edinburgh: T&T Clark, 3. Basım, 1995.
- Puse, Emine. *Harputlu İşhak Efendi ve Ziyau' l-Kulub Adlı Eseri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Russell, Bertrand. *Neden Hıristiyan Değilim*. çev. Ender Gürol. İstanbul: İlke Basın Yayım, 1996.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. *Hız. İsa Hayatı ve Mesajı*. Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Savaş, Kudret. "Ahmet Mithat'ın Kaleminden Amerikalı Bir Mühtedi: A.R. Webb ve İstibşar". *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi* 1/13 (25 Haziran 2018), 452-470.
- Sayar, Süleyman. *Makdisi'nin Çeşitli Dinler İslâm Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Sezgin, Zehra. *Ahmet Midhat Efendi'nin Müdafaa Adlı Eserinde Hıristiyan Misyonerliğinin Tenkidi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Sıddık, Abdulhadi (ed.). *Ehl-i Kitaba İlahi Çağrı*. İstanbul: Faran Yayıncılık, 1. Basım, 2006.

- Sinanoğlu, Mustafa. "İznic Konsili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/549-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Siyavuşgil, Sabri Esat. "Ahmed Midhat Efendi". *İslam Ansiklopedisi*. Eskişehir: M.E.B., 2001.
- Sönmez, Zekiye. *Hıristiyanlıkta Ahlak, Erdem ve Affedicilik*. Ankara: İlahiyat Kitap, 2022.
- Suyuti, İmam. *Halifeler Tarihi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Şahin, Nadide. *Origen (Hayatı, Eserleri ve Hıristiyan İlahiyatının Şekillenmesindeki Rolü)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Şeşen, Ramazan. "Câhiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Tanyu, Hikmet. "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1-4 (01 Haziran 1960), 109-124.
- Tarakçı, Muhammet. "Hıristiyanlık'ta Vahiy ve Peygamberlik". *Vahiy ve Peygamberlik*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Kuramer / Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2018.
- Tarakçı, Muhammet. *St. Thomas Aquinas*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Taşpınar, İsmail. "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001), 23-54.
- Taşpınar, İsmail. *Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık Eleştirisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Taşpınar, İsmail. "Theodore Ebû Kurre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tehanevi, İmradullah. *Kalplerin Işığı / Ziyau'l-Kulub Tercümesi*. ed. Adnan Kaya. çev. Mehmed Es'ad Dede. İnsan Yayınları, 2007.
- "Chateaubriand". *The Encyclopedia Americana*. ed. L. Thomas. VI/736. New York: Encyclopedia Americana Corp., 1918.

- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. “Bâkılânî’nin Hayatı ve Bazı Kelâmi Görüşleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1998), 1-21.
- Turan, Süleyman. “Karâfi ve Reddiyesi “Kitâbu’l Ecvibeti’l Fâhira ‘Ani’l-Es’ileti’l-Fâcira” 4/2 (2007), 179-196.
- Tümer, Günay. *Bîrûnî’ye Göre Dinler ve İslâm Dîni*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. Basım, 1991.
- Türkan, Ahmet. “Osmanlı Sarayında Bir Dinler Tarihçisi: Max Müller’in Türkiye Ziyaretinin Değerlendirilmesi”. *Oksident* 3/1 (30 Haziran 2021), 1-30.
- Ulutaş, Birgül. “Doküman Analizi”. *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz Ve Yaklaşımları*. ed. Fatma Nevra Seggie - Yasemin Bayyurt. 279-297. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Basım, 2017.
- Uygur, Fatma. “Constantin-François Volney’in Seyahatnamesinde Suriye”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 56/2 (01 Ocak 2016), 124-141.
- Waardenburg, Jacques. *Müslümanların Diğer Dinlere Bakışları*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Waardenburg, Jacques. “Teslîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Weigall, Arthur. *Hristiyanlığımızdaki Putperestlik Pavlos Hristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri*. Ozan Yayıncılık, 2002.
- Yalduz, Alpaslan. “Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili” 12/2 (2003), 257-296.
- Yedi yıldız, Mustafa Asım. “İbrahim Müteferrika”. *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 441-447.
- Yeşilyaprak, Fatih. *Aziz Augustinus ve Asli Günah Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Ebu’l-Feth Şehristânî*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Yumak, Yuşa. *İslam-Hıristiyan Polemiği Açısından Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- “Kindî”. çev. Emrullah Yüksel. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (30 Haziran 1990), 22-39.

EKLER

MÜDÂFA‘A

Cüz-i Sâlis:

HIRİSTİYANLIĞIN MÂZÎSİ, HÂLİ, İSTİKBÂLİ

**Fransa Müellifn-i Meşhûresinden Chateaubriand’a Reddiye Olmak
Üzere Kaleme Alınmıştır.**

Muharriri:

AHMED MİDHAT

**İlk defa olmak üzere Tercümân-ı Hakikat gazetesinde tefrika edilerek
kitap sûretinde dahi basılmıştır.**

İSTANBUL 1302

مكتوبه لى مامان

مداقعه

جزو نالت

خرستيانلىك ماضىسى جالى استقبالى

فرائسه. ۋاقىن. شىپورە. سىندىن شاپورە

بىلەن رىيە اولاق اوزۇرە قىلىش شىپورە

دەستى

محررى مامان

ابدىل مەجىت

ايلىك دىققە

اولاق اوزۇرە « تىرىكچان حىقىقتە »

غزەتسىنە تىرىكچە ايمەلەرىك كىتاب سىپورەندە

دىخى باقىلىشىدۇر .

استانبول

۱۳۰۲

افادە ئىخسوسىدە

قاتولىكاردىن پروتستانتلاردىن بىر چوق
مىسبونىزىك ممالك داخلىدە منتشر اولەرقى
وحتى تدارك ايدىركارى بىر طىباقم قاديلىر
خىزمىتىدە قىلدى كىرەك نىسىرائىنىڭ اسلامىيە
رەجىھاندىن بىخىلە اهل اسلامى قىبول نىسرائىنىڭ
تەشۋىقى ايدىكاردىن اخوان دىنى بونلرە
قازىشۋ اىقتىپا ايدىرك بىر دىعوت ايدىكارى
نىسرائىنىڭ ماھىتى نەدىن عبارت اولدىغىنى
كوسىتىمىك اىچون بوندىن اول «مدافىئە»
سىراۋىدە سىلە بىر جلد چىقارمىش ونىسرائى
نىنىڭ خىلاصە تارىخى انتشارىنى او جلدە
اىچال ايدىش ايدىك .

﴿ ۱۲۲ ﴾

بینی پک مکمل اما قولاً غی بوزوق اولد .
 یغندن اصوات نطقیه یی بین طریقہ حافظہ
 بہ نقل ایده مدیکی ایچون دلسز قالمش .
 حافظہ ده کی مکملیت ایسه انسانی یالکز
 بر دکل بر قاج لسان ایله ناطق ایلیور .
 حیوانات سائرده ایسه فقدان و یا خود
 نقصان دماغ دکل نقصان حافظہ ترقیات
 کامله لرینی منع ایلیور .

* * *

ای ! جناب حقه نصل جد و ثنا
 ایتیم که اسرار خلقتنده کی دقائق بر طاقم
 ظنون و اوهام باطله اربابنی تاو خالق کریمی
 تا انسانک کنیدی وار لغنی بیله انکاره
 مجبور ایده جک قدر مطلق و مستور کو .
 ولدیکی حالده ایشته بر جهتسدن ده بونی

﴿۱۲۳﴾

میدان علانیتہ قویہ جق قدر واضح بر
اہمیت طبیعیہ ترتیب ایش و دیہ دیکی
قولارینی بو برهانلرله ارشادده بولنمشدر !
هذا من فضل ربنا !

روحز شو کسوه وجوده بورونمش
بر موجود معجزنمای خدا اولدیغی مرتبه
تحققه واردی یا ! اما بر مقدار زمان
ظرفنده تبدیل کسوه ایدرجه سنه وجودده
بر تبدیل کور یلیور ایش . اوده ربمک
بر اثر قدرتی !

هم آرتق « ربمک » دیمکه مادیونه
قارشو دخی صلاحیت قازاندق . کندی
وجودمزی کندی وار لغمزی اثبات
ایلدک یا ؟ « وار لغم خالقکم وار لغنه شاهددر ! »
مادیونک آرتق انکار باری تعالی

﴿ ۱۲۴ ﴾

فضیحہ سنی کوزہ الدیرمہ نینہ قولاقی
ویر بلوزکہ یتش سکسان کیلوغراملق
بروجود بشر ایچندہ کی روحی بولہ مدقلری
ومحضاً کندیلری بولہ مدقلری ایچون
وجودینی ده انکاره قالقشمدقلری حالده
قوجه کائاتی محیط اولان اول روح عالمه
عقل بیله ابردیره میده چکری درکارد .
حذ لهم الله !
انتها